

KLASİK DÖNEM OSMANLI VERGİ SİSTEMİ ve VERGİ TÜRLERİ

Cengiz BECERMEN

**KLASİK DÖNEM
OSMANLI VERGİ SİSTEMİ
ve
VERGİ TÜRLERİ**

**Hazırlayan
Cengiz BECERMEN
(Eski Vergi Müfettişi)
Kamu Yönetimi Uzmanı**

Vergi Müfettiřleri Derneęi
Genel Merkezi

Cihan Sok. No: 13/7 Sıhhiye / ANKARA
Tel: (0312) 231 80 19
Fax: (0312) 231 80 65
e-mail: bilgi@vmd.org.tr
www.vmd.org.tr

ISBN: 978-605-80890-7-5

Mizanpaj & Kapak Tasarımı

Aren Reklam Tanıtım Dış Tic. Ltd. şti.

Dr. Mediha Eldem Sok. No: 38/15 Kızılay/ANKARA
Tel: (0312) 430 70 81
www.arentanitim.com.tr

Baskı

EPAMAT Basım Yayın Ambalaj Reklam Promosyon Ltd. şti.

İvedik OSB Merkez Sanayi Sitesi 538. Sok. No: 35 İvedik/ANKARA
Tel: (0312) 394 48 63

CENGİZ BECERMEN

Yazar, 1964 yılında Kars'ın Kağızman ilçesinde doğdu. İlk, orta ve lise eğitimini Bitlis'te tamamladı. 1982 yılında başladığı Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Maliye Bölümünden 1986 yılında mezun oldu. 1990 yılında Maliye Bakanlığında Vergi Müfettişi olarak göreve başladı. 1991-1995 yılları arasında Malatya'da, 1995-2000 yılları arasında Bolu'da ve 2000-2007 yılları arasında Ankara'da görev yaptı. 2008 yılı başında Bursa İl Özel İdaresinde İç Denetçi olarak başladığı görevine halen devam etmektedir.

2000 yılında Bolu İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi Bölümünde, "Osmanlı - Türk Modernleşmesi ve Bugünkü Durumun Tahlili" adlı tez çalışması ile Yüksek Lisans (Master) yaptı. "Kamu Yönetiminde Halkla İlişkiler", "Küreselleşme", "Postmodernite", "Türk Kültürünün Tarihsel Gelişimi", "Sahte Belge Düzenlenmesi ve Kullanılmasının Neden ve Sonuçları", "Yerel Yönetimlerde Yeniden Yapılandırma Çalışmaları" konularında yayınlanmış ve yayınlanmamış çalışmaları bulunmaktadır.

Evli ve iki çocuk babasıdır.

İÇİNDEKİLER

1- GİRİŞ	7
2- TIMAR SİSTEMİ	12
3- VERGİ ÇEŞİTLERİ	24
3.1- Ser'i Vergiler (Tekalif-İ Şer'iyye)	25
3.1.1- Zekat	26
3.1.2- Haraç.....	27
3.1.2.1- Harac-ı Muvazzaf	28
3.1.2.2- Harac-ı Mukasem	28
3.1.2.2.1- Resm-i Çift.....	29
3.1.2.2.2- Resm-i Zemin	31
3.1.2.2.3- Resm-i Asiyab	32
3.1.2.2.4- Resm-i Tapu	32
3.1.2.2.5- Resm-i Arus.....	33
3.1.2.2.6- Resm-i Bennak ve Resm-i Mücerred	34
3.1.2.2.7- Resm-i İспенç	35
3.1.2.2.8- Resm-i Dühan	36
3.1.2.2.9- Resm-i Çift Bozan	37
3.1.2.2.10- Resm-i Cürüm ve Cinayet	38
3.1.3- Öşür.....	39
3.1.3.1- Resm-i Bağ.....	42
3.1.3.2- Resm-i Şıra	42
3.1.3.3- Resm-i Bahçe.....	42
3.1.3.4- Resm-i Bostan.....	43
3.1.3.5- Resm-i Fevakih	43
3.1.3.6- Resm-i Kovan.....	43
3.1.3.7- Resm-i Harir	44
3.1.3.8- Resm-i Pembe.....	45
3.1.3.9- Resm-i Giyah.....	45
3.1.3.10- Resm-i Ağ.....	45
3.1.3.11- Resm-i Odun	45
3.1.3.12- Dimos, Kasm ve Behre.....	45
3.1.3.13- Resm-i Gevware	46
3.1.4- Cizye	46
3.1.5- Hayvanlarla İlgili Vergiler	49
3.1.5.1- Ağnam Resmi	50
3.1.5.2- Ondalık Ağnam Resmi.....	52
3.1.5.3- Otlak, Yaylak ve Kışlak Resmi.....	55
3.1.5.4- Zebhiye Resmi	55

3.1.5.5- Selamet Akçası.....	56
3.1.5.6- Ağnam Bacı.....	57
3.1.5.7- Ağıl Resmi.....	57
3.1.5.8- Canavar Resmi.....	57
3.1.5.9- Yapağı Resmi- Kıl Resmi.....	58
3.1.5.10- Bedel-i Ağnam Celepkeşan Aidatı.....	58
3.1.6- Yave Vergisi.....	59
3.1.7- İhtisab Vergisi.....	60
3.1.7.1- Yevmiye-i Dekakin.....	61
3.1.7.2- Damga Resmi.....	62
3.1.7.3- Bac-ı Bazar.....	62
3.1.7.4- Gemi İhtisabiyesi.....	63
3.1.7.5- Resm-i Bitirme.....	63
3.1.8- Pençik ve Beytül' Mal Vergisi.....	63
3.1.9- Madenler Vergisi.....	64
3.1.10- Gümrük Resmi.....	66
3.2- Örfi Vergiler (Tekalif-i Örfiyye).....	68
3.2.1- İmdadiye.....	70
3.2.1.1- İmdadiye-i Seferiye.....	70
3.2.1.2- İmdadiye-i Hazariye.....	71
3.2.2- İane-i Cihadiye.....	72
3.2.3- Avarız.....	72
3.2.3.1- Avarız Akçesi.....	74
3.2.3.2- Resm-i Nüzul.....	74
3.2.3.3- Resm-i Sürsat.....	76
3.2.3.4- İştira Zahiresi.....	77
3.2.3.5- Kürekçi Bedeli.....	78
3.2.3.6- Sefine ve Kayık Gideri.....	78
3.2.3.7- Kömür ve Kereste Bedeli.....	78
3.2.3.8- Köprücü ve Suyolcu.....	79
3.2.3.9- Beldaran.....	79
3.2.4- Harçlar.....	80
3.2.5- Harc-ı Ferman.....	81
3.2.6- Resm-i Derbent.....	82
4- MUKATAA ve İLTİZAM BEDELİ	84
4.1- Mukataa.....	84
4.2- İltizam Bedeli.....	86
5- SONUÇ	87
Ek-1 Osmanlı İmparatorluğu'nda Tanzimat'a Kadar Uygulanan Vergiler.....	93
KAYNAKÇA	104

1- GİRİŞ

Osmanlı devletinin temelinde, zengin bir dini gruplar mozaiğini, aşiret birliklerini, etnik unsurları, refah içindeki şehirleri bir bütün olarak örgütlemeyi başarmış olan bir merkez bulunmaktadır. Osmanlı memurları, Osmanlılardan önce yaşamış olan Müslüman imparatorlukların başaramadıkları bu sentezi başarmış olmakla övünürlerdi. Bu gurur, devletin Müslüman niteliği kadar, Osmanlı devletinin karakteristik bir özelliği olan merkezi mekanizmadan kaynaklanıyordu. Bu bağlamda, klasik Osmanlı siyaset teorisinde din ve devletin birbirlerinin ikizleri olarak kabul edildikleri, ancak şüphesiz bunlardan devletin daha fazla eşit olduğu görülebilir. Bu durum, aynı zamanda adli sistem, mali sistemle bütünleşmiş askeri mobilizasyon sistemi, piyade ve süvarilerden oluşan daimi ordu, sicil ve muhasebe sistemi ve gayrimüslimlerle ilişkileri düzenleyen adem-i merkeziyetçi bir sistemle de destekleniyordu.¹

Osmanlı Devleti, adını kurucusundan alan bir hanedan devletidir. Bu çeşit bir siyasi formasyonda, yalnız egemenlik gücü değil, ülke ve halk da hükümdarın babadan gelen bir aile mülkü gibi algılanır ve her türlü tasarruf hakkı yalnız onun onayı ile geçerlilik kazanırdı.² Bu devlet tipini Max Weber patrimonial terimiyle öbür siyasi formasyonlardan ayırt eder.³ İnalçık'a göre; İstanbul'u fetheden Fatih Sultan Mehmet'ten başlayarak Osmanlı sultanları, İslam dünyasında gelmiş geçmiş en büyük İslam devleti oldukları bilincine varmışlardır.⁴

Osmanlı İmparatorluğu kuruluşundan itibaren İslami esasları içeren bir toplumsal yapıyı ihtiva ettiğinden, devlet örgütlenmesinin ve buna bağlı olarak da vergi sisteminin, İslami esaslar içermesi doğaldır. Bu nedenden dolayı da, Osmanlı vergi sisteminin daha önceki İslami devletlerin vergi sisteminden önemli oranda etkilenmesi söz konusudur. Bunun yanında, Osmanlı beyliğinin genişlemesi ve devletleşmesi Hristiyan toplulukların bünyesi üzerinden gerçekleştiğinden, toplumsal yapının da eski İslam devletlerindeki toplumsal yapıdan farklı içerikler taşıması doğaldır. Ancak Osmanlı vergi sistemi, diğer Anadolu beyliklerinde olduğu gibi şer'i hukuk kuralları çerçevesinde biçimlenmiş veya bir şekilde şer'i hukuk kurallarına uyumlu bir hale getirilmiştir.

Osman Gazi döneminde yaşandığı kabul edilen bir olay, şer'i ve örfi hukuk veya vergiler hakkındaki çatışma veya farklılık konusunda bir fikir vermektedir. Pazar bacı alınması ile ilgili yaşanan olay üzerine getirilen öneri karşısında Osman Gazi, "*Tanrı mı buyurdu, yoksa beyler kendileri mi yaptı?*" diye sorar.

¹ Mardin, Şerif. (1995), *Türk Modernleşmesi*, İletişim Yayınları, sf. 111.

² Becermen, Cengiz. (2000), *Osmanlı - Türk Modernleşme Serüveni ve Bugünkü Durumun Değerlendirilmesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, sf. 9.

³ İnalçık, Halil. (1999), "Türkiye ve Avrupa: Dün Bugün", *Doğu-Batı Dergisi*, sayı: 2, sf. 25.

⁴ İnalçık, (1999), age, sf. 33.

“Türedir hanım! Ezelden kalmıştır.” diye yanıt vermeleri üzerine öfkelenir ve “Bir kişinin kazandığı başkasının olur mu? Kendi malı olur. Ben onun malına ne koydum ki bana akçe ver diyeyim? . . .” der. Bunun üzerine, “Hanım! Bu pazarı bekleyenlere adettir ki bir nesnecik vereler.” şeklinde karşılık vermeleri üzerine ise Osman Gazi; “Madem ki böyle diyorsunuz, öyleyse bir yük getirip satan herkes iki akçe versin. Satamayan bir şey vermesin. . . .” der.⁵ Bu rivayetten de anlaşılacağı üzere, Osmanlılarda örfi vergi uygulaması kuruluş döneminden beri uygulanmaktadır. Ancak, yukarıda belirttiğimiz ve ilerleyen bölümlerde de ayrıntılı olarak görüleceği gibi, Osmanlı vergi sisteminin temeli şer’i vergiler üzerine kuruludur.

İlke olarak Osmanlı İmparatorluğu’nda her türlü hukuki olgu şer’i hukuk ile çatışırsa, şeriat hükümlerine uyulması esastır. Bu nedenle, yürürlüğe girmesi istenilen her türlü kanun ve düzenleme hakkında önce şeyhülislamdan “şer’i şerife uygundur” sözüyle bunun şeriatı uygunluğu ve bütünlüğü sağlanırdı. Osmanlı İmparatorluğu’nda her iki hukuk için ayrı mahkemeler kurulmayıp her ikisi de şer’iye mahkemelerince bir bütünlük içerisinde uygulanmıştır. Kanunnameler, fermanlar⁶, hatt-ı hümayunlar⁷, nizamnameler, divan-ı hümayun kararları, buyrultular, telhisler,⁸ devletlerarası antlaşmalar ve diğer yazılı ve yazısız kaynaklar Osmanlı hukukuna dahil olmuştur.⁹ Önceleri şer’i hukuka ait fetva sistemi ile yürütülen Osmanlı hukuk olgusu, padişaha ait fermanların zamanla nitelik ve sayı olarak artmasıyla “Kanunlar” sistemine dönüşmüş ve belli konularla ilgili olanları “**Kanunname**” adı altında toplanmıştır.¹⁰

Osmanlı İmparatorluğunun kuruluş ve gelişme dönemindeki temel iktisadi alan tarım ve hayvancılıktır. Bu nedenle, devlet gelirlerinin çiftçi veya tarımla uğraşan halk kesimlerinden alınan vergilerle karşılanan bir mali sistemden oluş-

⁵ Atsız, (1992), *Aşık Paşaoğlu Tarihi*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, sf. 25-26.

⁶ **Ferman**; padişah adına, onun tuğrası (mühür ve imzası) çekilmiş her türlü devlet işine ait yazılı emirlere denilmektedir. Emr-i şerif ve hüküm adıyla da anılan fermanlar padişaha arz edilen bir konu üzerine, divan-ı hümayunun kararı ve padişah emri ile gönderilirdi. Padişahın yazılı veya sözlü emri olan fermanlar, kanun kuvvetindeydi ve dolayısıyla uymayanın katli gerekirdi. Eğer ferman, yüksek bir göreve tayin veya bir rütbe verilmesi hakkında ise, berat veya menşur adını alırdı. Beratlar konularına göre; Beylerbeyilik, defterdarlık, vezirlik gibi memuriyetlerin beratları; tımar, iltizam, muafiyet, malikane, mukataa, imtiyaz beratları; imamet (imamlık), hitabet (hatiplik) ve tababete (hekimlik) izin veren beratlar olarak adlandırılırlar. Padişahlar değişikçe bütün beratlar değiştirilerek, yeni padişahın tuğrası ile yeni beratlar verilirdi.

⁷ **Hatt-ı hümayun**; diğer emir ve iradelerden farklı olarak, bizzat padişahın kendi elyazısı ile hazırladığı emirlerdir. Hatt-ı hümayunlara, hatt-ı şerif de denilir ve bunlar bir konunun uygulamasına ilişkin düzenlemelerdir.

⁸ **Telhis**; herhangi bir konu hakkında sadrazamların padişaha gönderdikleri tezkerelere denir.

⁹ Öner, Erdoğan. (2005), *Osmanlı İmparatorluğu ve Cumhuriyet Döneminde Mali İdare*, Maliye Bakanlığı, APK Yayın No: 2005/369, sf. 15-16.

¹⁰ Öner, age, sf. 16.

tuğunu söyleyebiliriz. Doğal olarak Osmanlılardaki tarımsal hukuk oldukça ayrıntılı ve gelişmiş bir içerik taşımaktadır. Devlet gelirlerini oluşturan vergilerin belirlenmesinde ve uygulanmasında kullanılan mali esaslar ve vergi sistemi, dönemine göre gayet gelişmiş bir düzeydedir.

Osmanlı Devleti, beylik döneminden itibaren sistemli bir mali örgüte sahip olmuştur. Osmanlılardaki ilk maliye örgütünün I. Murat (Murat Hüdavendigâr) döneminde Çandarlı Kara Halil Paşa ile Karamanlı Kara Rüstem Paşa tarafından oluşturulduğu belirtilmektedir. Dolayısıyla, Osmanlılarda maliye örgütünün daha ilk kuruluş dönemlerinde ortaya çıktığı ve devletin mali yapıya büyük bir önem verdiği anlaşılmaktadır.

Osmanlı mali sistemi merkezi hazine, tımar alanları ve padişah hazinesinden oluşan üçlü bir yapıdan meydana gelmektedir. Sistemin iyi çalışabilmesi için, bu üç yapı arasında hassas bir denge oluşturulmuş ve gerektiğinde bu yapılarda küçük oynamalar yapılarak sistem dengede tutulmaya çalışılmıştır. Ancak, yapılan bu ayarlamalarda her zaman bir ögenin diğerleri aleyhine güçlendirilmemesine çalışılmıştır.¹¹

Bu yapılardan birincisi merkezi devlet hazinesi olan *Hazine-i Amire*'dir. Hazine-i Amire, ülkenin arazi ve nüfus büyüklüğü dikkate alındığında toplam vergi hasılatına göre büyük bir hazine değildir. Bunun nedeni ise basittir; bu hazineye ülke içinde oluşan ve tahsili gereken tüm fiskal gelirler girmez, sadece *havas-ı hümayun* adı verilen yerlerden tahsil edilen gelirler aktarıldı. Bu merkez hazinesinin gelirleri esas itibarıyla Kapıkulu Ocakları denilen merkezdeki ordunun maaşlarının ödenmesi, ıaşesi, barınması ve donanımında kullanılırdı. Bu giderler, toplanan gelirlerin yaklaşık % 70'i dolayında seyrederdi. Gelirlerin geri kalanı ise, sarayın giderlerine harcanırdı.¹²

Osmanlı mali sisteminin temel unsurlarından ikincisi ve en önemlisi tımarlardır. Çeşitli büyüklüklerdeki tımarlardan (has, tımar ve zeamet) elde edilen vergi hasılatı merkezi hazineye aktarılmazdı. Bu gelirler, kendi nam ve hesaplarına tahsil edilmek ve kullanılmak üzere, bir maaş biçiminde devletin çeşitli asker ve memurlarına, mahallinde tahsis edilmişti. Bu sayede devlet, bir çok resmi görevliye merkezi hazineden nakdi maaş ödeme yükümlülüğünden kurtuluyordu. Aynı zamanda, çoğunluğu aynen tahsil edilen çeşitli vergilerin merkeze taşınması ve nakde dönüştürülmesi gibi işlemlerle de uğraşmak zorunda kalınıyordu.¹³

Sistemin üçüncü ögesi ise, *ceb-i hümayun* ya da *iç hazine* adı verilen padişahların özel hazinesidir. Bu hazine, kuşkusuz padişahların güç ve otoritelerinin dayanağıydı. İmparatorluktaki bazı önemli gelir kaynakları doğrudan bu hazi-

¹¹ Cezar, Yavuz. (1986), *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi*, Alan Yayıncılık, sf. 28.

¹² Cezar, age. sf. 28

¹³ Cezar, age. sf. 28-29.

neye tahsis edilmişti. Padişahlar bu kaynakları kişisel giderleri için ve istedikleri gibi kullanabilirlerdi.¹⁴

Osmanlı maliye örgütünün başında “Defterdar” adı verilen bir görevli bulunmaktadır. Defterdar, günümüzdeki Maliye Bakanlarının yerine getirmekle yükümlü oldukları görevleri yapıyordu. Osmanlı devletinin ilk dönemlerinde bu görev sadrazam tarafından yerine getirilmekteydi. Başlangıçta örgütün başında bir defterdarla onun maiyeti vardı. Bütün mali işlerden defterdar sorumluydu. Zamanla ülkenin genişlemesi üzerine defterdar sayısı ikiye ve daha sonra üçe çıkarıldı. Bunlar Rumeli defterdarı, Anadolu defterdarı ve şikk-ı sani defterdarlarıdır. Daha sonraki dönemlerde defterdarların sayısı artarken, şikk-ı evvel veya Rumeli defterdarı adlarıyla anılan başdefterdar, mali işlerin birinci derece sorumlusu olarak ön plana çıkmıştır. Hiyerarşinin ikinci sırasında Anadolu defterdarı ve üçüncü sırada şikk-ı sani defterdarları yer almıştır.

Fuat Köprülü, Fatih Kanunnamesinde, defterdarlık kurumu hakkında ayrıntılı (hatta diğer memuriyetlerden daha fazla) bilgiler bulunduğunu belirtmektedir. Bu kanunnameye göre, devletin bütün maliye hizmetleri başdefterdar, defterdarlar, defter-kethüdaları ve tımar-defterdarları tarafından yapılmaktadır.¹⁵

Ancak defterdar unvanının ilk kez hangi tarihte kullanıldığına ilişkin kesin bir bilgi bulunmamaktadır. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Germiyanlı Şeyh oğlu Mustafa Germiyanolu'nun Süleyman Şah adına yazmaya başlayıp onun ölümü üzerine damadı olan Yıldırım Beyazıt'a ithaf ettiği **Hurşit ve Ferahsah** adlı manzum eserinde; “*Nişan-ü-defter-ü-mal-ü-hazine/ Çoğuna bakmaz idi ve azına*” beyitiyle defter, hazine ve nişandan bahsettiğini ve kendisinin de Germiyan oğlunun defterdarı ve nişancısı olduğunu ve bu nedenle de, defterdar unvanının bu tarihlerde Osmanlılarda da bulunmasının muhtemel olduğunu belirtmektedir.¹⁶ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı kaynaklarında yer alan iki belgede daha defterdar unvanının geçtiğini belirtmektedir. Bunlardan birincisi; II. Murat tarafından 1441 yılında ulemadan Feyzullah Efendiye Saruhan sancağından mülk olarak verilen bazı yerlere ait temliknamede şahit olarak yer alanlar arasında vezir-i azam Halil b. İbrahim Paşanın yanı sıra, Murad b. Yahya Bey elma'rûf bi-defterdar imzasının yer almış olması ve ikincisinde ise, 1444 yılında Bursa'da Hafsa Hatun vakfiyesindeki şahitler arasında Abdülcilil Bey b. El-Hakim Mehmet Şirvaniyyü-defteri adında bir defterdarın imzasının yer almış olmasıdır.¹⁷ Bu bilgilere

¹⁴ Cezar, age, sf. 29.

¹⁵ Köprülü, Fuat. (2003), *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, Kaynak Yayınları, sf. 54.

¹⁶ Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. (1988a), *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, sf. 325.

¹⁷ Uzunçarşılı, (1988a), age, sf. 325-326.

dayanarak Uzunçarşılı, Osmanlılarda defterdarlık kurumunun XV inci yüzyılın ilk yarısında varolduğunu söylemektedir.¹⁸

Fatih Sultan Mehmet kanunnamelerinde de defterdar unvanını görmekteyiz. Defterdar, padişahın malının vekili ve sadrazam ise o malın nazırıdır.¹⁹ Para hazinesiyle defter hazinesinin açılması gerektiğinde, bunlar Fatih kanunnamesine göre, defterdarın huzurunda açılır ve kapanır. Yine, kanunnamenin pek çok yerinde başdefterdarla diğer mal defterdarlarından bahsedilmektedir. Bunlara göre, başdefterdarın divan-ı hümayunda vezir-i azamın sofrasında yemek yemek, padişahın malını korumak, hazineye ilişkin işler için maliyeden hüküm yazmak, hizmet eden kişilere çavuşluk, sipahilik, katiplik, hatta sancak ve zeamet arz etmek, padişaha arz etmeden iki akçeye kadar zam yapabilmek, sefere gidiirken padişahın yanına giderek onunla konuşabilmek vb. imtiyaz ve yetkileri bulunmaktadır.²⁰

Başdefterdar, XVII'nci yüzyıldan itibaren maliyenin bütün işlemlerine hakim olmaya başlamıştır. Her akşam hazine işlemlerine ilişkin raporları alarak inceler, haftada veya iki üç günde bir bu raporlar hakkında sadrazama bilgi verir ve raporları sadrazama sunar.²¹

Osmanlı devletinin kuruluş döneminde gelirler, giderlere göre fazladır. Bu dönemde, Osmanlı ordusunu oluşturan askerlerin büyük bir bölümü tımarlı sipahilerden oluşmaktadır. Ayrıca devlet görevlilerinin çoğunun tımar gelirleri kendilerine yetiyordu. Devletin giderleri ise, sadece kapıkulu askerlerine verilen maaşlardan ibaretti. Gelirlerin fazlası ise, cami, medrese, köprü, han, hamam vb. gibi imar işlerinde kullanılıyordu.

Osmanlı toplumunda gelişmiş bir kent ekonomisi, yani ticari ve sanayi faaliyet de bulunmakla beraber, bu faaliyetlerden elde edilen hasılat ve buna bağlı olarak devletin sağladığı vergisel gelirler ikincil konumdadır.

Burada Osmanlı ekonomik sisteminin temelini oluşturan tımar sistemi üzerinde kısaca durmak gerekiyor. Çünkü klasik dönem Osmanlı İmparatorluğunun sosyal ve ekonomik yapısını, tımar sistemini tanımadan anlamlandırmak ve tımar sistemini bilmeden de, klasik dönem vergi sistemini anlamak olanaklı değildir. Bu nedenle, öncelikle tımar sistemi üzerinde durulacak ve daha sonra konumuz olan klasik dönem Osmanlı vergi türleri daha ayrıntılı olarak incelenecektir.

¹⁸ Uzunçarşılı, (1988a), age, sf. 326.

¹⁹ Sayın, Abdurrahman Vefik. (2000) *Tarih-i Mali -Kuruluşundan Kanuni Döneminin Sonuna Kadar Osmanlı Maliye Tarihi (1299-1566)*, Maliye Bakanlığı APK Yayın No: 2000/356, sf. 73; Uzunçarşılı, (1988a), age, sf. 36.

²⁰ Uzunçarşılı, (1988a), age, sf. 326.

²¹ Uzunçarşılı, (1988a), age, sf. 333.

2- TİMAR SİSTEMİ

Bu sistem, devlete ait miri arazinin, savaşlarda yararlılığı görülen, kale yapım ve tamirinde bulunan, devlete hizmet eden mücahitlere, askerlere ve diğer hizmet erbabına dağıtılarak, bu kimselerin, kendilerine verilen araziye ait vergileri toplaması esasına dayanmaktadır. Toprağın “*rakabe*” denilen çıplak mülkiyeti devlete, kullanma ve yararlanma hakkı tımar sahibine aittir. Toprak üzerindeki bu hak, babadan oğula geçebilmekte, ancak tımar sahibinin toprağı satması, hibe etmesi, bağışlaması, rehine koyması veya miras olarak devretmesi mümkün değildir.

Osmanlı İmparatorluğu’nda tımar (dirlik) sistemi, miri arazi rejiminin sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Osman Gazi’nin fetihleri ile ortaya çıkan uygulama, I. Murat döneminde örgütlü ve sistemli bir kurum haline gelmiştir. Önceleri tımar ve has diye ikiye ayrılan dirliklere bu devirde Kara Timurtaş Paşa tarafından “*zemet*” diye mali yönden ikinci derecede bulunan bir bölüm daha eklendi. Devlet açısından büyük bir fonksiyona sahip bulunan tımar sistemi, Osmanlı toprak rejiminin temelini oluşturuyordu. Zira bu toplumda ekonomik, toplumsal, askeri ve idari örgütlerin tamamı büyük ölçüde toprak ekonomisine dayanmaktaydı. Toplum hayatında en küçük görevliden, devletin en üst kademesinde bulunan hükümdara varıncaya kadar hemen hemen bütün sosyal gruplar, geçimlerini toprak ürünleri ile sağlıyorlardı.

Osmanlı İmparatorluğu’nda orijinal bir şekilde uygulanan tımar sistemine ginceye kadar Anadolu ve Orta-Doğu’da uygulanan toprak yönetimine/sistemine kısaca baktığımızda, tımar sistemine benzer uygulamaların İslami yönetimler altında yaşayan toplumlarda da uygulandığını görmekteyiz. Ele geçirilen toprakların yönetiminin savaşta yararlılığı görülen ileri gelen komutanlara bırakılması uygulaması, İslamiyet öncesi toplumlarda da karşılaşılan bir yöntemdir. Ancak bu yöntem, İslamiyet’in ilerlediği ve genişlediği bölgelerde yaygın olarak uygulama alanı bulmuştur. İslami yönetimler altında uygulanan bu sistemde, devlete ait olan arazinin yıllık vergi ve benzeri gelirlerinin bir hizmet karşılığında herhangi bir şahsa bırakılması söz konusudur. İktâ olarak adlandırılan bu sistemde, bir vilayet veya bir eyalet bütün gelirleriyle birlikte bir komutan veya valiye bırakılır. Bunun karşılığında ise, o komutan veya vali tarafından hazineye önceden belirlenmiş bir bedel vergi olarak ödenirdi. İktâ sahibi komutan veya vali de, kendi sorumluluk ve yetki bölgesini, kendisine bağlı daha alt düzeydeki komutanlara daha küçük iktalar biçiminde dağıtırdı.

Bu uygulamalar Büyük Selçuklular, Anadolu Selçukluları ve diğer Anadolu Beyliklerinde de benzer şekillerde devam etmiştir. Örneğin İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Büyük Selçukluların hüküm sürdükleri yerlerde toprağın haraci, oş-

ri ve emiri kısımlara ayrıldığını ve Nizamülmülk'ün hazineye ait olan ve büyük iktalar şeklinde yönetilen toprakları parçalayarak topraklı süvari dirliklerini oluşturduğunu belirtir.²²

Bu sistemde de, öncekilerde olduğu gibi toprak ve o toprakta yaşayan halk devlete aittir. Toprağı işleyen halk veya köylü, geçici tapuyla çalışmak ve ekip biçmek şartıyla o toprağa sahiptir. Toprağı ekip biçen köylü öldüğünde, toprak erkek çocuğuna kalırdı.²³

Köylü ektiği toprağın, diktiği ağacın, bağın ve kovanın öşür ve resmini doğrudan doğruya devletin merkezi hazinesine vermeyerek, devlete bir hizmet karşılığı söz konusu vergisel yükümlülüklerin kendisine bırakıldığı emir veya sipahiye verirdi. Söz konusu araziye ait vergisel yükümlülükler, eğer bu arazi vakfedilmiş bir arazi ise o vakfa, birisine temlik edilmiş ise temlik edilen kişiye verilirdi.²⁴ İktâ sahibinin kendisine yüklenen yasal yükümlülüklerini yerine getirmemesi durumunda çeşitli yaptırımlarla karşılaşması ve gerekmesi durumunda da iktâsının elinden alınması söz konusu olmaktadır. İktâ sahibinin kendisine yüklenen yasal yükümlülükler uymaması halinde, halkın şikayet hakkı da bulunmaktadır. Tarihi kayıtlar bu şikayetlerle ilgili birçok örnekler sunmaktadır.

Büyük Selçuklularla ilgili, halkın şikayet hakkı da dahil belirtilen benzer uygulamalar Anadolu Selçukluları dönemi ile diğer Anadolu Beylikleri döneminde de devam etmiştir.

Ömer Lütfü Barkan'ın tımarla ilgili klasikleşen ve genel kabul gören tanımı şöyledir; Tımar; “*Osmanlı İmparatorluğu'nda geçimlerini veya hizmetlerine ait masrafları karşılamak üzere bir kısım asker ve memurlara, muayyen bölgelerden kendi nam ve hesaplarına tahsili selahiyeti ile birlikte tahsis edilmiş olan vergi kaynaklarına ve bu arada bilhassa defter yazılarındaki senelik geliri 20.000 akçeye kadar olan askeri dirliklere verilen isimdir.*”²⁵ Bu tanıma göre tımar, yıllık geliri 20.000 akçeye kadar olan topraklarda askeri görev karşılığı vergi toplama hakkıdır. 20.000 ile 100.000 akçe arasında gelir getiren topraklar zeamet, 100.000 akçenin üzerindeki ise, has olarak adlandırılmıştır. Ancak, genel anlamda bu toprakların tümü tımar olarak kabul edilmekte ve sisteme de tımar sistemi denilmektedir.

Haslar, rütbe ve derecelerine göre çeşitlilik göstermektedir. Bunlardan en üst düzeyde olanı yıllık geliri 1.200.000 akçe olup vezir-i azama tahsis edilmiştir.

²² Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. (1988b), *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, sf. 57.

²³ Uzunçarşılı, (1988b), age, sf. 57.

²⁴ Uzunçarşılı, (1988b), age, sf. 58.

²⁵ Barkan, Ömer Lütfi. (1972), *İslam Ansiklopedisi, -Tımar Maddesi-* Cüz: 123-124, sf. 286-333; Barkan, Ömer Lütfi. (1980f), *Tımar*, Türkiye'de Toprak Meseleleri, Toplu Eserler -1- Cilt; 2, Gözlem Yayınları, sf. 805.

Vezirler, beylerbeyiler ve sancak beylerinin de rütbeleri itibarıyla hasları vardı. Fakat bunların yıllık gelirleri daha düşük düzeydeydi. Alay beyleri, reisülküttap ve merkezdeki ileri gelen kalem şeflerine tahsis edilen dirlikler ise zeametti. Daha alt düzeydeki sipahilere de, tımar tahsis edilmektedir. Tımar sahipleri alay beyi rütbesine yükseldiklerinde, kendilerine zeamet tahsis edilirdi.²⁶ Saray görevlileriyle sultanın merkez ordusunun yeniçeri ve sipahi bölüklerinin yüksek rütbeli komutanları ve diğer mensuplarının terfi edebilmeleri ve böylece kadrolarda yeni yetişenlere yer açılması amacıyla, “*sancağa çıkmak*” geleneği vardır. Bu nedenle, yeniçeri ağaları 500.000 akçe, emir-i alemler 450.000 akçe, kapucibaşı, emir-i ahur, çaşnigirbaşı, vb. gibi saray ağaları 350-400.000 akçe, padişahın sipahi oğlanı, silahtar, ulufeci gibi bölüklerinin ağaları da 200-300.000 akçe gelirli haslar ve bunun karşılığına göre de görevler alırlardı.²⁷

Tımar sistemi; devlet, sipahi ve köylünün (reaya) toprak üzerinde eşzamanlı haklarının bulunduğu, parçalı bir iyelik türüydü. Tımarı elinde bulunduran sipahinin toprak üzerinde yasalarla belirlenmiş bazı denetim hakları vardı ve bu anlamda sipahi, toprağın sahibi olarak kabul edilmektedir (sahib-i arz). Devlet, sipahiye toprak üzerindeki denetim hakkını, gelirini güvenceye alabilmesi için vermiştir. Sipahinin toprak üzerindeki hakları; devletin toprak yasalarını uygulamak, boş toprakları sözleşmeyle ve peşin ödenen bir kira olan tapu resmi karşılığında talep eden reayanın tasarrufuna vermektir. Reaya ise, toprağı sürekli işlemek ve zorunlu olduğu vergileri ödemekle yükümlüydü. Ekinlik, bostan ya da çayır olarak aldığı toprağın kullanımını değiştiremezdi. Toprağı üç yıl süresince bir neden olmaksızın boş bırakırsa, sipahi toprağı başkasına verebilirdi.²⁸ Tımar sahipleri kendilerine verilen toprakları köylüye 50-150 dönümlük parçalar halinde dağıtırlar ve hasat zamanında köylünün (reayanın) yetiştirdiği ürünün vergisini (öşür ya da haraç) alırlardı.

Osmanlı İmparatorluğu’nda tımar, belirli bir bütün oluşturan bir toprak parçasından çok, asgari ve azami sınırları kanunlarla belirlenmiş vergi gelirlerinin tahsil edildiği itibari biçimleri ifade etmektedir. Bu açıdan, tımar belirli bir toprak parçası üzerindeki vergilerin toplanma hakkı biçiminde olabileceği gibi, değişik köylere dağılmış reayanın vergilerinin toplanması biçiminde de olabilir. Birinci durumdaki sipahiye sahib-i arz, ikinci durumdakine ise, sahib-i raiyet denilmektedir.²⁹ Bu açıdan tımar sınırları belirli bir toprak parçasından çok, sınırları belirli

²⁶ Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Tarihi- IV. Cilt*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, sf. 310-311.

²⁷ Barkan, (1972), age. Barkan, (1980-f) age, sf. 846.

²⁸ İnalıcık, Halil. (2003), *Osmanlı İmparatorluğu- Klasik Çağ (1300-1600)*, Yapı Kredi Yayınları, sf. 114.

²⁹ Becermen, age, sf. 10.

bir vergi gelirleriyle ilişkilidir.³⁰ Bu anlamda tımar, aslında topraktan doğan vergi gelirlerinin bir kimseye havale edilmesinin ötesinde, herhangi bir hazine gelirinin bir görev karşılığı verilmesi anlamını taşır.³¹ Tımarı oluşturan topraklar mümkün olduğu kadar bölünerek komşu birkaç köy arasında dağıtılıyordu. Başka bir deyişle, köyler genellikle bütün olarak sipahilere tımar olarak verilmiyordu. Bu suretle de, bir sipahinin bütününe sahip olduğu köyde bir feodal ağa haline gelme yolları engellenmeye çalışılmaktaydı.³²

Sencer Divitçioğlu, Osmanlı topraklarının neden ve kimlere tımar verildiğini şöyle özetlemektedir: “1-Tımarlar sultanın beratı ile devleti idare eden kimselere verilmiştir; 2-Tımarlar fethedilen topraklardaki eski tımar sahiplerine onları da devlete katmak için verilmiştir; 3-Tımarlar taht kavgalarında şehzadeleri tutan devlet ricalini ödüllendirmek için verilmiştir.”³³

Tımar sahibi (sipahi), toprağın mülk sahibi değildir. Toprağın mülkiyeti padişaha aittir. Tımar sahibi (sipahi), reayadan toprak rantı karşılığında vergi toplamakta ve karşılığında orduya belirli sayıda teçhizatlı savaşçı sağlamaktadır. Tımar sahipleri ilk 3.000 akçesi kendilerine kalmak üzere, elde ettikleri gelirin sonraki her 3.000 akçesi için tüm donanımıyla birlikte atlı bir asker beslemek ve sefer zamanında da istenilen yer ve zamanda beslediği bu askerlerle birlikte savaşa hazır olmak zorundadırlar. Bu askerlerin tüm eğitim yükümlülüğü de sipahiye aittir. Bu askerlere “**cebelü**” denilmektedir. Zeamet ve has sahipleri ise, ilk 5.000 akçesi kendilerine kalmak üzere, elde ettikleri gelirin sonraki her 5.000 akçesi için bir asker yetiştirmek zorundadırlar.

Tımar sahibi, S. Divitçioğlu’nun belirttiği gibi devletin bir memuru, bir temsilcisidir. Tımar sahibi, “. . . devlet (padişah -CB-) adına topraktan yaratılan rant üzerinden vergi toplar ve devlet adına asker cemedir. Tımar sahibi verilmiş bir bölgede devlet otoritesinin yerine kaim olan bir asker-memurdur.”³⁴ Dolayısıyla, sipahi devlete (padişaha) ait toprağı işleten bir devlet memurudur ve reaya üzerinde herhangi bir tasarruf yetkisi bulunmamaktadır. Sorumluluğu altında olan topraklarda padişahın otoritesini temsil eder.³⁵

Bir tımar babadan oğula geçerken tımarın babanın yaşamı boyunca gösterdiği gelişmeler dikkate alınmaz, başlangıç noktasındaki büyüklüğüyle verilir.

³⁰ Kılıçbay, Mehmet Ali. (1985), *Feodalite ve Klasik Dönem Osmanlı Üretim Tarzı*, Teori Yayınları, sf. 382-383.

³¹ Kılıçbay, age, sf. 361.

³² Timur, Taner. (1994), *Osmanlı Toplumsal Düzeni*, İmge Kitabevi Yayınları, sf. 218-219

³³ Divitçioğlu, Sencer. (1981), *Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumunu*, Sermet Matbaası, sf. 51.

³⁴ Divitçioğlu, age, sf. 52-53.

³⁵ İşpirli, Mehmet. (1999), *Klasik Dönem Osmanlı Devlet Teşkilatı- Osmanlı Devleti Tarihi-I. Cilt*, Feza Gazetecilik, sf. 241.

Merkezi devlet böylece tımarların kuşaktan kuşağa aile mülkü olarak genişlemesini önlemeyi amaçlıyordu.³⁶

Özetle, Osmanlı toplumunda (klasik dönem boyunca) tımar sahibi, toprağın mülkiyetine sahip olmadığı gibi, tasarruf hakkına da sahip değildir. Dolayısıyla, Avrupa'da belirli bir dönem yaşanan feodal sistemdeki senyörden farklı bir konumdadır tımar sahibi.

Osmanlı toprakları reayanın mülkü de değildir. Fakat Osmanlı İmparatorluğu toprakları üzerinde yaşayan herkesin ekip biçme hakkı vardır. Bu topraklar reaya devlet tarafından raiyyet olarak verilir. Bundan dolayı, reaya toprakların mülk sahibi olmamakla birlikte, devletin ileri sürdüğü bazı şartlar yerine getirildiği takdirde, toprağı tasarruf etme hakkına sahiptir ve bu hakkını varislerine devredebilir. Ancak, reaya tarafından işlenen bu topraklar hiçbir zaman satılamaz, hibe edilemez, vakfedilemez ve vasiyet edilemez.³⁷

Reaya, devlete ait arazi üzerinde irsi ve daimi kiracı³⁸ durumundadır. Bu anlamda toprağa bağlıdır. Kanunnamelerde bu durum "*raiyyet oğlu raiyettir*" formülüyle ifade edilmektedir. Reayanın farklı statüde olması kanunnamelerde "*reaya ata binüb kılıç kuşanmak yoktur*"³⁹ ibaresiyle anlatılmaktadır. Ülkedeki üretimin tek kaynağı olan reaya, yönetici sınıftan daha güvencededir. Padişahın berat alarak bir göreve atanan herkes Osmanlı sisteminde askeri sayıldığından padişahın kulu da olmaktadır. Padişahın iradesi karşısında mal ve canlarının herhangi bir güvencesi yoktur. Oysa, reaya padişaha ait sayılmakla birlikte, onun kulu olmadığından hem mal hem de can güvenliğine sahiptir.⁴⁰ Yine Osmanlı sisteminde, çift tutan reayanın zorunlu vergileri ödedikten sonra, istediği ürünü istediği miktarda yetiştirebileceği; çiftini isterse kiralayıp kira geliri, isterse işçiye işletip ürün geliri sağlayabilme olanağı bulunmaktadır.⁴¹

Her sancağın kanunnamesi, reayanın ödemesi gereken vergi ve yerine getirmesi gereken hizmetlerin neler olduğunu tek tek saymıştır. Devlet bu duruma o kadar önem vermekteydi ki, kanunnamelerin başlıca maddeleri sipahiyle reaya arasındaki ilişkileri düzenleyen maddelerden oluşmuştur. Kurallara aykırı hareket eden sipahi, tımarını yitirebilirdi. Bu anlamda reaya, hiç kuşkusuz, feodalite

³⁶ Pamuk, Şevket. (1988), *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi- 1500-1914*, Gerçek Yayınevi, sf. 48.

³⁷ Divitçioğlu, age, sf. 66-67.

³⁸ Barkan, Ömer Lütfi. (1980a), *Türkiye'de Toprak Meselesinin Tarihi Esasları*, Türkiye'de Toprak Meseleleri, Toplu Eserler -1- Cilt; 1, Gözlem Yayınları, sf. 133.

³⁹ Barkan, Ömer Lütfi. (1980c), *Osmanlı İmparatorluğu'nda Çiftçi Sınıflarının Hukuki Statüsü*, Türkiye'de Toprak Meseleleri, Toplu Eserler -1- Cilt; 2, Gözlem Yayınları, sf. 783.

⁴⁰ Kılıçbay, age, sf. 389.

⁴¹ Kılıçbay, age, sf. 389.

dönemi Avrupa'sının serflerinden daha avantajlı bir durumdaydı.⁴² Reaya işlediği toprağın vergisini aynı olarak, yani ürün olarak öderdi. Bu ürün verginin en yakın pazara götürülmesi gerekirdi. Sipahi, reayanın bu ürünleri daha uzaktaki bir pazara götürülmesini isteyemez, reaya eziyet edemez ve maddi ve manevi olarak da reaya külfet yükleyemezdi. Dolayısıyla, reayanın devletten başka bir kimseye angarya zorunluluğu bulunmamaktadır. Barkan'ın da vurguladığı gibi, “. . . *İmparatorluk kanunnamelerinde köylü için öşrünü en yakın pazara iletmek ve köyde sipahi için bir ambar yapmaktan başka hususi bir hizmet mevcut değildi. Sipahi için de köylüye bunlardan başka hususi bir hizmet teklif etmek veya parasız yiyecek istemek memnuydu (yasaktı-CB).*”⁴³ Devlet, sipahi ve reaya üçlüsünün statüleri ve mükellefiyetleri Osmanlı tahrir defterlerinin başında yer alan sancak kanunnamelerinde ayrıntılı bir şekilde belirlenmiştir. Ayrıca, siyasetname türü eserlerde de devletin bekasının, ancak reaya ile mümkün olduğu önemle belirtilmiştir.⁴⁴

Tımar sisteminde reayanın statüsünü değiştirmesi çok zor olmakla birlikte tümüyle olanaksız değildir. Savaşta yararlılık gösterenler sipahi olabilmektedirler. Ancak toplumun sosyal düzeni ve görev dağılımı gereğince temel ilke, köylü çocuğunun köylü kalmasıdır. Tımarlı sipahilik kapalı bir zümre olmamakla birlikte, sipahiliğe geçiş zordur ve istisnadır.⁴⁵

XVI'ncı yüzyıl ortalarına kadar işlenebilir toprakların görece olarak bol olması, buna karşılık tarımsal nüfusun sınırlı kalması devletin emeğe verdiği önemi artırmıştır. Reayayı toprağa bağlamak ve tarımsal üretimi gerçekleştirmesini sağlamak merkezi yönetim açısından büyük önem taşımaktaydı. Tımarlarını canlandırmaya çalışan sipahilerin reaya hanelerini kendi tımarlarına çekebilmek için birbirleriyle rekabete giriştikleri bile görülüyordu. Bu koşullarda merkezi yönetim reayanın toprağını bırakıp göç etmesini, örneğin kente giderek bir loncaya veya başka bir tımara girmesini önlemek amacıyla bir vergi (çift bozan resmi) koymuştu. Bu vergiyi ödemededen topraklarını terk eden reaya on yıl içinde yakalanırsa, tımarına geri gönderilirdi. Ancak, bu vergiyi ödeyebilen reayanın toprağından ayrılması olanaklıydı.⁴⁶

Osmanlılar Anadolu'da topraklarını genişletirken tımar sahiplerini genellikle

⁴² İnalçık, (2003), age, sf. 116.

⁴³ Barkan, (1972), age; Barkan, Ömer Lütfi. (1980b), *Osmanlı İmparatorluğu'nda Kuruluş Devrinin Toprak Meseleleri (1)*, Türkiye'de Toprak Meseleleri, Toplu Eserler -1- Cilt; 1, Gözlem Yayınları, sf. 287; Barkan, (1980c), age, sf. 767-768.

⁴⁴ İşpirli, age, sf. 241.

⁴⁵ Cem, İsmail. (1974), *Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi*, Cem Yayınevi, sf. 61.

⁴⁶ Pamuk, age, sf. 50.

değiştirmemişlerdir.⁴⁷ Rumeli’de ise, ele geçirdikleri toprakları tımar sistemine dahil etmişlerdir. Bir bölge fethedildiğinde merkezi yönetim il yazıcısı veya tahrir emiri denilen görevliler aracılığıyla derhal toprakların dökümü yapılarak tımar olarak dağıtımı sağlanırdı. Bu işlem tahrir (yazım) olarak adlandırılmaktadır.⁴⁸ Daha sonra il yazıcısı mufassal denilen defterlere köy nüfusunu, toprakları, o köyde ekilen ürünleri ve bu ürünlerden vergi olarak devlete kalacak payı kaydederdi. Ürünler hem miktar ve hem de akçe değeri olarak yazılırdı. Böylece vergileri, istenildiğinde aynı veya nakdi olarak toplamak ve fiyat değişimlerinin etkisinden kurtulmak olanaklı olmaktadır.

Tahriri yapılan bölge yeni fethedilmiş ise, ilk olarak idari durumu belirlenirdi. Bu konuda emre ve fermana uyulurdu. Arazi sultan vüzera hasları, zeamet, tımar gibi kısımlara ayrılırdı. Daha sonra görevliler köy köy ve kasaba kasaba dolaşır vergi mükelleflerini, muaf olanları ve muafiyet nedenlerini belirlerlerdi. Reayanın evli, bekar, ihtiyar, çalışmaz, dul, imam, müezzin, seyyid, rahip gibi bütün özellikleri kaydedilirdi. Her köyde bulunan mera, yaylak, kışlak, orman, tarımsal arazi, yetiştirilen ürünler ve miktarları yazılırdı. Tahrir işlemlerinin müsveddeleri tamamlanınca, müsvedde defter temize çekilirdi. Bunun üzerine ortaya iki çeşit defter çıkardı. Bunlardan birincisi, *mufassal defterler*dir. İkincisi ise, *mücmel defter* veya *icmal defter*idir. Mufassal defterlere, ilgili bulunduğu bölgenin idari yapısı, arazi çeşitleri, köyleri, mezraları, meraları, ormanları, kışlakları ve diğer arazi çeşitleri ile bunların kime ait olduğu, arazi tahrir edilen yerlerin reayası, gelir çeşitleri ve ödeyecekleri vergi miktarları kaydedilirdi. İcmal defterlerinde ise, sadece idari yapı, köy isimleri ve yıllık gelirleri yer alırdı. Tamamlanan tahrir defterleri Divan-ı Hümayun’a sunulmadan önce nişancının⁴⁹ incelemesinden

⁴⁷ Anadolu Beyliklerindeki toprak yönetimi hakkında, bu beyliklerin defterlerinden naklen Osmanlı İmparatorluğu arazi tahrir defterlerinde yeterince bilgi bulunmaktadır. Osmanlılar, Anadolu Beyliklerinden aldıkları yerlerde toprak yönetimini ve beylikler döneminde varolan usul ve uygulamaları ilk dönemlerde değiştirmemişler ve olduğu gibi benimsemişlerdir. Ancak, daha sonraki tahrir defterlerinde arazi üzerinde bazı değişiklikler yapmışlardır. Fatih Sultan Mehmet, bazı vakıf ve mülkleri tımara dönüştürmüştür. II. Beyazıt ise, bunları tekrar eski hallerine dönüştürmüştür. Yavuz Sultan Selim döneminde de değişiklikler yapılmıştır. Kanuni Sultan Süleyman döneminde ise, “Alman Seferi” olarak kabul edilen sefer sırasında arazi üzerindeki bazı muafiyetler kaldırılmıştır. Karamanoğlu Mahmut Bey tarafından mülk olarak verilmiş olan bir yer Yavuz Sultan Selim döneminde yurt olarak defterlere kaydedilmiştir. [Uzunçarşılı, (1988b), age, sf. 148-149.]

⁴⁸ Anadolu Selçuklularında da, zaman zaman arazi tahrirleri yapıldığı gibi, yeni bir memleket ilhak edildiğinde de hemen o yerin tahriri yapılırdı. [Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. (1988b), Age, Sf. 117.] Ancak tahrir uygulamasının ilk örneği Osmanlı İmparatorluğu değildir. Osmanlılardan öncede tahrir işlemlerine rastlanmıştır. Kivılcımlı’ya göre, bunun belgeli en klasik örneği antik Roma kentinde yapılmıştır. [Kivılcımlı, Hikmet. (1989), *Osmanlı Tarihinin Maddesi-II*, Bibliotek Yayınları, sf. 11.]

⁴⁹ Selçuklularda arazi defterlerini pervane unvanlı kişi tutardı. Osmanlı İmparatorluğu’nda nişancının toprak işlerindeki görevini, Selçuklularda pervane yerine getirmekteydi. [Uzunçarşılı, (1988b), age, sf. 117.] Toprak yazımı ve dağıtımı işiyle uğraşan nişancılık, Osmanlı İmparatorluğu’ndaki en büyük kalemiye görevidir.

geçerdi.⁵⁰ Mufassal defterlerinin başında padişahın tuğrası, sayımın yapıldığı tarih ve o sancakta vergilerin tahsilinde uygulanan kanunname bulunurdu.⁵¹ Bu kanunname, devletin o bölgedeki cari, mali, idari ve hukuki teamüllerini oluşturur ve vergilerin hangi oranda tahsil edileceğini, hangi suça hangi cezanın verileceğini, vatandaşlar arasındaki her türlü hukuki ilişkilerin nasıl düzenleneceğini açıklardı. Tahrirler tekrarlandıkça yeni defterler oluşturulur ve eskileri “atik” diye anılırdı. Bir tahrir daha yapılırsa, atıklar “köhne”, eskiler ise atik olurdu. Yeni defterlere ise, “cedid” denirdi. Bugün, II. Murat döneminden kalma tahrir defterleri bulunmaktadır. Ancak, bunlar ilk defterler olmayıp tahririn daha önceki tarihlerde yapıldığı düşünülmektedir. Fatih Sultan Mehmet döneminde ise, geniş kapsamlı bir tahrir yapılmıştır.⁵²

Merkezde, nişancının dairesinde mufassal defterleri ile icmal defterlerinin her birinden birer örnek bulundurulurdu. Defterlerin diğer örneklerini ise, eyaletin beylerbeyi saklardı. Değişiklikler, bu defterlere nişancı tarafından “derkenar” olarak kaydedilirdi.⁵³

Vergi gelirlerinin tımar şeklinde tımarlı sipahilere dağılımı, yukarıda da belirtildiği gibi, mufassal defterlerinden sonra icmal defterlerinde de yapılmaktaydı. Bazı mufassal defterlerinde köyün hangi tımar sahibine bırakıldığı gösterilmesine rağmen, sipahinin tımarı tek bir köyün gelirine denk düşmediğinden, icmal kayıtları önem taşımaktaydı. Birkaç tımar sahibinin geliri toplamına eşit olan köyler olabileceği gibi, sipahinin tımarı da birkaç köy gelirinin toplamından oluşabilmekteydi. İcmal defterlerinin işlevi, tımar tahsislerinin düzenli olarak yapılabilmesine bağlıydı. İcmalde köy gelirlerinin ayrıntıları bulunmaz, tımarlı sipahilerin ellerindeki dirliklerin miktarını gösteren tezkirelere göre, geliri uygun olan köyler seçilerek tahsis edilirdi. Uygulama, defterlerin merkezde tuğralanarak örneklerinin sancaklara geri gönderilmesiyle sona ererdi.⁵⁴

Bir tımar iki bölümden oluşmaktaydı. Birinci bölüm, bizzat tımar sahibine ayrılan ve defterler ile tımar beratlarında “hassa çiftlik”⁵⁵, “kılıç yeri”⁵⁶, “beylik

⁵⁰ Akgündüz, Ahmed. (1990a), *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri- 1. Kitap Osmanlı Hukukuna Giriş ve Fatih Devri Kanunnameleri*, Fey Vakfı Yayınları, sf. 11.

⁵¹ Özyüksel, Murat. (1989), *Feodalite ve Osmanlı Toplumu*, UÜİBF Yayınları, sf. 104.

⁵² Kivılcımlı, age, sf. 11.

⁵³ İnalçık, (2003), age, sf. 113.

⁵⁴ Özyüksel, age, sf. 104-105.

⁵⁵ * Hassa çiftliklerden bir tımarla birkaç tane bulunabilir ve bu çiftliklerden her birinin sipahiye yılda sağlayacağı gelir, tımar beratlarında 200 akçe olarak hesaplanmaktadır. Sipahi ve aile fertlerinin toprak işleriyle ilgililerinin sürmesini sağlayabilmek ve bazı ihtiyaçlarını mahallinde sağlamak amacıyla işletilmesi ve hatta bir tapu bedeli alınarak reayaya devredilmesi de mümkündür. [Barkan, (1972) age; Barkan, (1980b) age, sf. 287; Barkan, (1980f), age, sf. 831.]

⁵⁶ ** Kılıç, her tımarın çekirdek olarak kabul edilen başlangıç bölümüydü. Bu bölüm tımarın niteliğine ve bulunduğu bölgeye göre değişirdi.

çiftlik” gibi adlarla kaydedilmiştir. Bunun dışında bağ, değirmen, çayır vb. gibi gelir kaynakları da tımar sahibine “hassa” olarak kaydedilebiliyordu.⁵⁷ İkinci bölüm ise, reaya ait çiftliklerdir. Bu çiftlikler parçalara bölünmüş küçük toprak birimleridir. Tımarlar, başlangıçta kılıç olarak adlandırılan ve değişmeden kalan çekirdek bölümünden oluşmuştur. Zamanla reayanın tasarrufunda bulundurduğu ikinci bölümün eklenmesi ile tımarlar genişlemiştir.⁵⁸

Osmanlı tımarları feodal malikanelerden farklılık göstermekte ve reaya çiftlikleri tımarların önemli bir bölümünü oluşturmaktadır. Yukarıda da belirtildiği gibi, bazı tımarlarda hassa çiftlik adı verilen sipahinin işlediği toprakların varlığı bilinmektedir. Bu hassa çiftlikleri, reaya çiftlikleri gibi bir çift öküzle işlenebilir büyüktür. Feodalitede ise, malikanenin üçte biri ile yarısı arasındaki bölümü senyörün baş çiftliğini oluşturmakta ve malikane serfleri tarafından karşılıksız olarak işlenmekteydi. Sipahi ise, hassa çiftliğini angarya yoluyla reaya işletemezdi. Sipahi, burayı ya kendisi işler, ya ortakçılık yoluyla işletir ya da tapu bedeli karşılığı olarak reaya kiralardı. Ayrıca sipahinin hassa çiftliğini büyütme gibi bir hakkı da yoktur. Tımarlar padişahın, yani merkezi idareden çıkan bir imtiyaz fermanıyla ihsan edilir ve bu belgeye “**berat**” veya “**tezkiye**” denirdi. Belirli bir miktarın altındaki tımarları, beylerbeyi merkeze danışmadan tahsis edebilirdi. Bu düşük gelirli tımarlara tezkiresiz tımar denirdi.⁵⁹

Her taht değişikliğinde tımar sahibi tezkiresini yeni padişaha onaylatmak zorundaydı. Merkez, beratları yenileme hakkını saklı tutarak, belirli dönemlerde aristokratik bir tabakanın oluşup oluşmadığını denetlemekteydi. Padişah, gereğinden fazla güçlendiği sonucuna vardığı kişilerin topraklarının tamamını veya bir bölümünü müsadere⁶⁰ edebiliyordu. Bu kadar kapsamlı bir önlemin gerekmediği durumlarda ise, güçlenen tımar sahiplerinin yerleri değiştirilmekte ve böylece belirli bir bölgede hakimiyet oluşturmaları engellenmekteydi.

Her tımarlı sipahi tasarruf ettiği tımar diliminde gelirini artırma ve hatta üst tımar dilimine geçme şansına sahipti. Seferlerde başarı göstermek ya da devlet için yararlı sayılabilecek herhangi bir görevi başarıyla yerine getirmek, yüksel-

⁵⁷ Timur, (1994), age, sf. 217.

⁵⁸ Erdost, Muzaffer İlhan. (1989), *Osmanlı İmparatorluğu'nda Mülkiyet İlişkileri*, Onur Yayınları, sf. 29.

⁵⁹ “Her tımar sahibinin deftere geçen yazımında 5 bölüm özelliği yer alırdı. Bunlar; 1-Tımarlının adı, sanı, kimliği; 2-Elindeki yetki belgesi (beratı) ve bu belgenin karakteri, gerekirse nedeni, biçimi, gerekçesi; 3-Tımarın personeli (tımarında çalışan sayısı-CB); 4-Tımarın üretim kaynakları; 5-Tımarın geliri.” (Kıvılcımlı, age, sf. 25).

⁶⁰ **Müsadere**; hukuki anlamda, bir kimsenin menkul veya gayrimenkul bir malının kendi rızası dışında yasal gerekçelerle devlet tarafından zorla elinden alınmasıdır. Osmanlı İmparatorluğu'nda sık sık başvurulan müsadere, devlet hazinesinden haksız yere kazanç sağlayarak zenginleşen kişilerin mallarına devletçe el konulması uygulamasıdır. XVII nci yüzyıldan itibaren ölen veya idam edilen yüksek dereceli memurların da mallarına el konulmaya başlanmış, fakat bu uygulama II. Mahmut döneminde kaldırılmıştır.

mek için yeterliydi. Tezkiresiz tımara sahip sipahi, tezkire sınırını aşarsa merkezden beratını alması gerekirdi. Tezkireli dirlik sahipleri de, tımarları belirli bir miktara ulaştığında bunu merkeze onaylatmak zorundaydılar. Bir sipahinin tımarlardan zeamete veya zeametden de hasa yükselebilmesi olanaklıydı. Has ve zeamet gelirleri ise, genellikle devşirme kökenli olan ve merkezde (sarayda) görev yapan yüksek devlet görevlilerine ayrılmış durumdaydı. Büyük tımarların (has ve zeametlerin) önemli bir bölümünün devşirmelerin tasarrufunda bulunmasının ve bu tımarların görev ve kişiyle bağlantılı olmasının en önemli nedeni ise, yerli bir toprak aristokrasisinin oluşmasının engellenmek istenmesidir. Aksi halde, böyle bir yapının oluşması ve güç kazanması, bu grupların etkinliğini artırarak merkezi yönetime karşı birer güç haline gelmelerini sağlayabilirdi. Böyle bir gelişme, Osmanlı'da feodalleşme eğilimini güçlendirirdi. Tımar sahiplerinin sık sık yenilenmeleri toprak soyluluğuna dayanan aristokratik bir yapının oluşmasını engellemiştir. Bilindiği gibi, tımar sahipleri görevlerinden alındıklarında, bu tımarlar aynı göreve getirilen başka kişilere verilmekteydi. Yine tımar sahipleri tımarlarının tamamını oğullarına miras olarak bırakamazlardı. Miras kalan bölüm genellikle "kılıç" denilen asgari payı geçmezdi. Bu durum, babadan oğula toprakların genişleyerek geçmesine, zenginleşmeye ve böylece merkeze karşı yerel güç oluşumlarına karşı bir önlemdi.

Tımar sahipleri kendi tımarlarının bulundukları bölgede oturmak zorundadır- lar.⁶¹ Ancak belirtmek gerekir ki, sipahiler kendi sancaklarında otursalar da köyde tımarlarının başında değil, şehirde oturmaktadırlar.⁶² Has ve zeamet sahipleri ise, kendilerine ayrılan topraklarda oturmak zorunda değildirler.⁶³

Reayanın yükümlülüklerini üç başlık altında toplamak mümkündür.⁶⁴ Birinci olarak, reaya toprağa bağlıdır (toprağı terk etme yasağı ve ekip biçme yükümlülüğü); ikinci olarak, toprağın artık ürününü devlete ya da temsilcilerine vermek zorundadır; üçüncü olarak devlet hizmet ve faaliyetlerine katılmakla yükümlüdür. Buna karşılık, hükümdarın uyrukları karşısında en yüce ödevi sayılan adaletten pay almak reayanın hakkıdır. Dönemin ünlü tarihçisi Kınalızade Ali, kıyaslama yöntemi ile devletin işleyişini belirtmeye çalışmıştır;⁶⁵

Adldir mucib-i salah-ı cihan

Cihan bir bağdır divarı Devlet

Devletin yatımı şeriattır

⁶¹ Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Tarihi- I. Cilt*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Sf. 516; Sayın, (2000), age, sf. 17; Özyüksel, age, sf. 104-107; Sencer, Muzaffer. (1999), *Osmanlı Toplum Yapısı*, Sarmal Yayınevi, sf. 204; Öner, age, sf. 59.

⁶² Özyüksel, age, sf. 104-107.

⁶³ Cem, age, sf. 57.

⁶⁴ Yerasimos, Stefanos. (1986), *Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye-I. Cilt*, Belge Yayınları, sf. 196-197.

⁶⁵ Aktaranlar Divitçioğlu, age, sf. 95; Yerasimos, age, sf. 197.

*Şeriatla olamaz hiç haris illa Melik
Melik zaptetlemez illa leşker
Leşkeri cem'edemez illa mal
Malı cem'eden riayetir
Raiyti kul eder Padişah-i Aleme adl
Adldır mucib-i salah-ı cihan . . .*

Tımar sisteminin temel amaçlarından birisi, kamu düzeninin ve toprağın işlenmesinin sağlanmasıydı. Köylere kadar uzanan güvenlik sistemi, reayanın eşkıyalığa karşı korunması ve suçluların izlenip cezalandırılmasına olanak sağlıyordu. Subaşı ve sancakbeyi, kendi bölgesindeki güvenlikten sorumluydular ve sancaklarını zaman zaman dolaşarak haydutlardan temizlerlerdi. Kadıların verdikleri bedensel ceza hükümlerini yerine getirme görevi de, sadece sancakbeyine aitti.

Toplam vergi gelirleri içerisinde tımar gelirlerinin payına ilişkin en ayrıntılı veri, Ömer Lütfi Barkan'ın 1527-1528 yılı bütçesi üzerine yapmış olduğu çalışmada yer almaktadır. Barkan'ın bu çalışmasındaki rakamlar, Kanuni'nin cülusunu takip eden yıllarda yaptırılmış arazi tahrirlerine ve 1527-1528 yılı bütçe rakamlarına dayanmaktadır. Buna göre, 537.929.006 akçe olarak belirlenen toplam vergi gelirlerinin tımar sisteminin hiç uygulanmadığı Mısır'ın dahil edilmemesi durumunda % 49,8'si ve Mısır'ın dahil edilmesi durumunda ise, % 37'si toplam 37.521 tımar sahibinin tasarrufundaydı. Rumeli eyaletindeki vergi gelirlerinin % 46'sı, Anadolu eyaletindeki vergi gelirlerinin % 56'sı, Diyarbakır'daki vergi gelirlerinin % 63'ü ve Şam ve Halep illerindeki vergi gelirlerinin % 38'i tımarlarda toplanan vergilerden oluşmaktadır.⁶⁶

Bu dönemdeki 37.521 tımandan 9.653'ü kale muhafızı tımarı ve 27.868'i ise eşkinci tımarıdır.⁶⁷ 27.868 eşkinci tımarı sahibinin beraberinde savaşa götürmek zorunda oldukları silahlı ve zırhlı cebelülerle birlikte atlı tımarlı ordusu sayısının 70-80.000 civarında olduğu tahmin edilmektedir. Padişahın hassa ordusu olarak tabir edilen İstanbul'daki *Kapu-kulu ocaklarının* bu dönemdeki ayısı 27.000 civarındadır.⁶⁸ Bu rakamlar, XVI ncı yüzyıl boyunca yükselmiş ve yüzyıl sonlarında doruğa ulaşmıştır. Bu dönemlere ilişkin 56.000 civarında tımar ve 200.000 civarında tımarlı ordusu sayıları verilmektedir. Son rakamlar abartılı olmakla beraber tımar ve tımarlı ordu klasik dönem boyunca nitelik ve nicelik anlamında önemli bir işlev görmüştür.

XVI'ncı yüzyıl sonlarına doğru tımar sisteminin bozulmaya başladığı ve eski işlevini kaybederek devlet yönetiminde, askeri ve ekonomik sistemde bunalım

⁶⁶ Barkan, (1972), age; Barkan, (1980f), age, sf. 806.

⁶⁷ Konunun çok fazla dağılmaması amacıyla tımar çeşitleri konusunda ayrıntıya girilmemiştir.

⁶⁸ Barkan, (1972), age; Barkan, (1980f), age, sf. 806- 807.

sürecini başlattığı görülmektedir. Bu dönemde, merkezi devletin savaş gibi olağanüstü dönemlerde topladığı avarız-ı divaniyye ve tekalif-i örfiyye gibi vergileri sık sık talep etmeye başladığı görülür. Bu vergilerin miktarları daha önceden belirlenmiş olmadığı için, uygulamada devlet her yıl artan miktarlar isteyebiliyor, mali bunalımın yoğunlaştığı yıllarda devletin reaya üzerindeki baskıları daha da artıyordu. Bu gelişmeler karşısında yalnızca reaya değil, sipahiler de güç duruma düştüler; yoksullaşmaya, savaş sırasında orduya katılmamaya ya da asker göndermemeye başladılar. Yüzyılın sonlarına doğru, gelirleri iyice azalan kimi sipahiler tımarlarını terk etmeye başladılar.⁶⁹ XVII'nci yüzyılda sipahiler kırlardaki konutlarını terk ederek kentlere yerleşeceklerdir.⁷⁰

Tımar sisteminin bozulması devlet otoritesinin de zayıflamasına neden olmuş ve artan siyasi ve ekonomik sorunlar içinde sipahiler tımarlarını kendi mülkleri gibi kullanmaya başlamışlardır. Toprağı kiraya veriyor, ödünç olarak başkasına bırakıyor veya iltizama veriyorlardı. Kendileri sefere gitmedikleri gibi, cebelü beslemek yerine merkezi hazineye çok düşük rakamlarda ödeme yapıyorlardı. Bu durum, tımar sahiplerini, fiilen toprağın sahibi konumuna getirmekteydi. Ancak, tımar sahiplerinin bu durumu bir hukuk kuralına dayanmıyordu. Sadece, şartların zorlaması ile ortaya çıkan fiili bir durumdu.⁷¹

Ocak 1732 tarihli bir hüküm, tımar sistemini ayakta tutan üç temel esasın bulunduğunu belirtir. Bunlar; alaybeylerinin ehil ve liyakat sahibi kimseler olması, tımarların sadece bunların arzları üzerine verilmesi ve tımar sahiplerinin bizzat sancaklarında oturmaları ve sefer zamanlarında alaybeylerinin emrine girmeleridir. Ancak, Avusturya seferlerinden sonra bu üç temel esasa da uyulmadığı bilinmektedir.⁷² Tımar sistemini ayakta tutan bu temel esaslara uyul(a) maması diğer iç ve dış gelişmelerle birlikte tımar sisteminin bozulmasını ve İmparatorluğun gerileme sürecini hızlandırmıştır.

Düzenin bozulması ve parasal ekonominin getirdiği fiyat artışları, askeri sipahi sistemini işlemez hale getirmiştir. Askeri hizmetten kaçılmaya başlanmış ve merkezi yönetimin emrettiği denetimler komedi haline dönüşmüştür.⁷³

Tımar sisteminin çözülmesi, sipahi ordusunun etkinliğini azalttığı gibi gelirlerin azalmasına da neden olmuştur. Devlet gelirlerinin azalması, merkezi yönetimin tarımsal artığa doğrudan el koyma yöntemlerini başlatmıştır.

⁶⁹ Pamuk, age, sf. 126-127.

⁷⁰ Braudel, Fernand. (1994), *II. Felipe Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası Cilt-2*, Çeviren: Mehmet Ali Kılıçbay. İmge Kitabevi Yayınları, sf.88.

⁷¹ Cin, Halil. (1985), *Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması*, Boğaziçi Yayınları, sf.64.

⁷² Tabakoğlu, Ahmet. (1985), *Gerileme Dönemine Girilirken Osmanlı Maliyesi*, Dergah Yayınları, sf. 254.

⁷³ Braudel, age, sf. 87.

Merkezi yönetimin tarımsal artığın daha büyük bir bölümüne doğrudan el koyma çabaları tımar sisteminin gerilemesi ve iltizam düzeninin tarımsal kesime yayılmasına neden olmuştur. Sipahilerin askeri önemleri azalıp, merkezi hazinenin para gereksinimleri artınca, iltizam düzeni tarımsal kesimde de yaygın olarak uygulanmaya başlandı. Bu yöntem, sipahiyi devreden çıkarıyor ve tarımsal üreticileri en kısa zamanda en çok kar amacıyla vergi toplayan mültezimlerle karşı karşıya bırakıyordu.⁷⁴ Ortaya çıkan mali kriz, merkezin kırsal alanlardaki merkez-kaç eğilimi durdurabilecek zorlayıcı aygıtı harekete geçirmesini önlüyordu. Vergi gelirlerini artırma girişimleri ise, tarımsal yapının dengesini daha da bozarak durumu ağırlaştırıyordu.⁷⁵

Sistemin bozulması dönemin yönetici ve bürokratlarının da dikkatinden kaçmamış ve XVII'nci yüzyılda yazılan eserlerde bu durumun nedenleri ve çözüm önerileri dile getirilmiştir. Risale şeklinde dönemin padişahlarına sunulan bu raporlarda dile getirilen önemli bir neden de, rüşvet ve yolsuzlukların artmış ve sistemin merkezine yerleşmiş olduğudur. Bu rüşvet ve yolsuzluklar sayesinde haksız zenginleşmeler gerçekleşmiş ve tımar sahipleri kendileri savaşa gitmedikleri gibi savaşa gönderdikleri cebelü sayısını da azaltmışlardır. Bu da devletin askeri gücünü önemli oranda zayıflatmıştır. Sistemin reforme edilmesi amacıyla yapılan çalışmalar sonuç vermemiştir.

Tımar sistemi, ilk defa 1703 yılında Girit'te kaldırılmış ve burada maaşlı memuriyet uygulamasına geçilmiştir. 1812 yılından itibaren boşalan tımarlar yeniden başkalarına verilmeyerek⁷⁶ tasfiye sürecine gidilmiştir. Sonuçta ise, İmparatorluğun kuruluşundan itibaren ekonomik, sosyal, siyasi, askeri ve mali yapıda büyük işlevler görmüş olan tımar sistemi süreç içerisinde önemli bir krize neden olmadan yavaş yavaş ortadan kalkmıştır.

Tımar sisteminin bozulması ve Osmanlı İmparatorluğunun ekonomik, toplumsal, askeri ve mali anlamda gerileyişi konusu basitçe tüketilecek bir konu değildir. Bu nedenle, bu konuyu kapatıp mali sistemdeki vergiler konusunda daha ayrıntılı bilgilere geçebiliriz.

3- VERGİ ÇEŞİTLERİ

Osmanlı mali sistemi içerisindeki vergisel yükümlülükler üçlü bir şema içerisinde oluşmuştur. Birinci grupta, şer-i vergiler olarak kabul edilen ve Anadolu ve Ortadoğu'da daha önceki Müslüman devletler tarafından uygulanmaya başlanan ve böylece Osmanlı devletinin kuruluşundan itibaren uygulama alanı bulan, İslami esaslara dayanan vergisel yükümlülüklerdir. Bu grup vergiler, ana grubu

⁷⁴ Pamuk, age, sf. 127.

⁷⁵ Keyder, Çağlar. (1993), *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, İletişim Yayınları, sf. 25.

⁷⁶ Öner, age, Sf. 88. Cin, age, sf. 64.

oluşturmaktadır. İkinci grup olarak, şer'i vergilerin yanında ve belirli gereksinimlerden kaynaklanan, geleneklere dayanan ve din ayırımı yapılmaksızın herkesten yerel ve olağanüstü harcamaları karşılamak amacıyla alınan düzensiz vergilerdir. Bu grup vergiler geleneklere dayandırıldığı için tekalif-i örfiye (örfi vergiler) olarak adlandırılmışlardır. Son grup vergisel yükümlülükler ise, özellikle savaş giderlerinin artmaya başlaması ile uygulamaya giren olağanüstü nitelik kazanan vergisel yükümlülüklerdir. Bu grup vergiler, zamanla savaş giderlerinin daha da artmasına ve ekonomik yapının bozulmasına paralel olarak kalıcı nitelik kazanmışlardır. Bu vergilerle ilgili ayrıntılı bilgilere izleyen bölümlerde yer verilmiştir. Çalışma boyunca ikinci ve üçüncü grup vergiler tek başlık altında, örfi vergiler olarak incelendi.

3.1- Ser'i Vergiler (Tekalif-i Şer'iyye)

Osmanlı İmparatorluğu'nda şer'i vergilerin (tekalif-i şer'iyye) temelini oluşturan vergilerin konması, toplanması ve nerelere harcanacağı gibi konular fıkıh kaynaklarında ayrıntılı olarak açıklanmıştır. Uygulamada da buna uyulduğu söylenebilir. Yine de yönetim sınırları içinde farklı din, dil ve milliyetlere mensup halkları barındıran Osmanlı toplumunda, tekalif-i şer'iyye bölümüne dahil vergilerin isim ve çeşitleri de farklılıklar gösterebilmiştir. Bu bakımdan zekat, öşür, cizye ve haraç gibi temel vergilerden başka bunların bölümleri olarak seksen kadar vergi kalemi sayılabilmektedir.

Osmanlı devletinin ilk dönemlerinde şer-i vergiler, devlet hazinesine önemli oranda gelir sağlayan temel bir vergidir. Anadolu fethedilmiş memleket olduğundan bütün topraklar miri olarak kabul edilmekteydi. Toprağın gerçek sahibi devletti ve toprağı elinde bulunduran ve bizzat kendisi ekip biçen çiftçi halk ise, ister Müslüman olsun, isterse Hristiyan olsun kiracı konumundaydı. Diğer bir ifadeyle toprağın tasarruf hakkına sahipti. Dolayısıyla kiracı olan köylü (reaya) ektiği topraktan elde ettiği geliri sahibine (devlete) ödemek zorundaydı. Tarihi olaylar incelendiğinde de görüleceği üzere, devlet reaya ile karşı karşıya gelmemekle birlikte, kendisi mülk sahibi olarak kiracısıyla (reaya) yapacağı sözleşmenin karşılıklı yükümlülük şartlarını belirlemekte ve bunu sağlam hukuki kurallara bağlamaktaydı. Böylece, elde edeceği gelirin elde edilmesine ilişkin temel esasları belirlemiş oluyordu.⁷⁷

İster Müslümanlardan isterse Hristiyanlardan alınsın tekalif-i şer'iyye grubuna giren vergilerin önemli bir kısmının miri sayılan toprakların gelirinden ibaret olduğu görülmektedir.⁷⁸

⁷⁷ Akdağ, Mustafa. (1979), *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi-I. Cilt- 1243-1453*, Tekin Yayınevi, sf. 510-511.

⁷⁸ Akdağ, (1979), age, sf. 514.

3.1.1- Zekat:

Zekatın vergi olma niteliği ile ilgili temel bir tartışma söz konusu olmakla birlikte, biz bu tartışmaya girmeden zekat konusunda kısa bir bilgi vermekle yetineceğiz. Bilindiği gibi zekat, İslamiyet'in beş temel şartından biridir. Kelime olarak zekat; temizlik, artmak, bereketli olmak, iyi ve düzgün olmak anlamına gelir. Zekatta kural, kendisi açısından gereğinden fazla mal varlığı bulunan Müslüman kimselerin, bu mal varlığının en az kırkta birini, karşılıksız olarak, Allah rızası için fakirlere vermeleridir. Veren kimseyi cimrilikten, kirlerinden ve günahlardan temizlediği ve malında berekete vesile olduğuna inanıldığı için, kelime manası ile dini manası arasında bir bağlantı kurulmaktadır.

İslam hukukuna göre zekat, bir ihsan veya basit bir sadaka değildir. O, devlet ve toplumun birey üzerindeki hakkıdır. Bununla beraber devlet, zekat verip vermeme konusunda mükellefi serbest bırakmaz. Onun gereklerine göre toplanıp harcanmasını sağlamak zorundadır. Yeterli mal varlığına sahip bulunan ve belli şartları taşıyan her Müslüman'ın vermekle mükellef olduğu zekat, Osmanlı İmparatorluğu'nda da diğer Müslüman devletlerde olduğu gibi uygulanıyordu.

Başlangıçta dini bir mükellefiyet ve ibadet olarak sosyal yardım niteliğinde işlev gören zekat, sonraki dönemlerde hukuki bir zorunluluk halini alarak vergi şeklinde düzenlemelere tabi tutulmuştur. Bu anlamda, devlet tarafından çeşitli adlar altında zekat toplandığını görmekteyiz.

Vergi olarak zekat, genellikle beş başlık altında toplanmıştır. Bunlar;⁷⁹ altın ve gümüşten (nükud ve aruz), hayvanlardan ağnam vergisi olarak (zekat- se-vaim), tarımsal ürünlerden öşür olarak (zekat-ı harac), mal ticaretinden gümrük resmi olarak (zekat-ı aşır) ve madenlerden ve defilelerden devlet hissesi olarak (zekat-ı rikaz) alınmaktadır. Bunlardan altın ve gümüş ile mal ticaretinden verilmesi gereken zekatın toplanması ve dağıtılmasına, istisnai dönemler hariç, devlet müdahale etmemiştir.⁸⁰

Altının nisabı 20 miskaldır. 1 miskal 4,8 gram olduğundan, (20 x 4,8 =) 96 gram altına sahip olan bir kişi, bunun kırkta birini zekat olarak verir. Gümüşte ise nisab, 200 dirhemdir. 1 dirhem 3,2 gram olduğundan, (200 x 3,2 =) 640 gram gümüşe sahip olan bir kişi, bunun kırkta birini zekat olarak verir. Altın ve gümüşün külçe veya işlenmiş olması durumu değiştirmeyecektir.⁸¹

Zekatın şartlarını belirtmek gerekirse, öncelikle zekatla mükellef olanların tam ehliyetli, Müslüman ve özgür olmaları gerekir. Yine zekatın farz olabilmesi için, zekata konu malın belirli bir miktara ulaşması şartı gerekir ki, buna "*nisab*" denir. Zekatın konusu olan malların asli gereksinimler (haceti asliye), yani ye-

⁷⁹ Sayın, (2000), age, sf. 6-7; Öner, age, sf. 136; Akgündüz, (1990a), age, sf. 154.

⁸⁰ Öner, age, sf. 136.

⁸¹ Akgündüz, (1990a), age, sf. 154.

me, içme, giyme, oturma ve benzeri gereksinimlerden fazla olması gerekmektedir. Yine zekata tabi malların en az bir yıl sahibinin mülkiyetinde kalmış olması (havelan-ı havl) ve bu malların kar, üreme ve benzeri şekillerde artan mal (mal-ı nami) olması gerekmektedir.⁸²

Belirtilen bu şartların oluşması durumunda, zekata tabi malların 1/40'ı Müslüman fakirlere verilir. Verilen miktarın zekat niyeti ile verilmesi zorunludur. Vergi olarak zekat, zekata tabi mallardan aynı olarak verilebildiği gibi, değeri belirlenerek nakdi olarak da verilebilir.⁸³

3.1.2- Haraç:

Kelime anlamı olarak, yerin gelirinden veya işçi olarak çalıştırılan kölelerle çocukların emeğinden elde edilen şey anlamına gelen haraç, daha sonraları toprak mülkiyetinden dolayı devletçe kişilerden alınan vergi için kullanılmaya başlanmıştır.⁸⁴ Haraç, işgal edilen ülkelerde Müslüman olmayanlara bırakılan topraklardan alınan devlet hissesidir. İslam vergi hukukunda olduğu gibi Osmanlılarda da haraç iki kısma ayrılmaktadır. Bunlar *haraç-ı muvazzaf* ve *haraç-ı mukasem* olarak adlandırılmaktadır. Haracın bu iki kısmı da şer'i vergilerden olduğu için gerek ilk konulması (tarhı) ve gerekse ilk tahsili ile ilgili bir başlangıç belirlemek mümkün olamamıştır. Bununla beraber 17 Mayıs 1456 tarihli bir fermanla belirtildiğine göre Fatih Sultan Mehmet, babası II. Murat'ın Kostantin'de derbent bekleyen yirmi kadar kefereyi haraçtan muaf saydığı, kendisinin de buna aynen uyduğu görülmektedir. Z. Kazıcı, bu belgeye dayanarak haraç uygulamasının kuruluş döneminde uygulandığını belirtmektedir.⁸⁵

Bir baş vergisi olan haraç mükelleflerinin medeni haklara sahip, serbest, iradesi ve sağlığı yerinde olan reşit erkekler olması gerekmektedir. Kadınlar, küçükler, yaşlılar, körler, köleler ve müzmin bir hastalığı olan ve geçimini sağlamaktan yoksun bulunanlar ile ruhban sınıfına ait olanlar bu vergiden muaftırlar. Haraç ödemekle yükümlü kılınan kimseler, bu vergiyi ödemekten sadece, İslamiyet'i kabul ederek kurtulabilirler.⁸⁶

Haraç İslamiyet'in ilk dönemlerinden itibaren uygulanan bir vergidir. Hz. Muhammed döneminde değişik bir adla (cizyet-ül arz) uygulansa da, vergisel bir yükümlülük olarak Hz. Ömer döneminde yaygın uygulama alanı bulmuştur. İslamiyet'in gelişmesi, fetihlerle güç kazanması, İslami esasların devlet eliyle

⁸² Akgündüz, (1990a), age, sf. 154.

⁸³ Akgündüz, (1990a), age, sf. 154.

⁸⁴ Kazıcı, Ziya. (2003), *Osmanlı'da Vergi Sistemi*, Bilge Yayıncılık, sf. 47; Kütükoğlu, Mübahat. (1999), *Osmanlı İktisadi Yapısı- Osmanlı Devleti Tarihi- II. Cilt*, Feza Gazetecilik, sf. 533.

⁸⁵ Kazıcı, age, sf. 88-89

⁸⁶ Valey, A.du. (1978), *Türkiye Maliye Tarihi*, Maliye Tetkik Kurulu Yayınları, sf. 11.

uygulanmaya başlanması ve gayrimüslim topluluklarla ilişkilerin artması sonucunda, haraç bir vergisel yükümlülük haline dönüşmüştür.⁸⁷ Hz. Ömer döneminde haracın vergisel bir yükümlülük olarak geliştirilip uygulanmasında iki faktör etkili olmuştur. Bunlardan birincisi, Kur'an'da doğrudan doğruya arazi vergisi niteliğinde haraca ilişkin bir verginin düzenlenmemiş olması ve ikincisi ise, Hz. Muhammed'in bu konudaki uygulamasında büyük bir boşluk olmasıdır.⁸⁸ Böylece Hz. Ömer, Kur'an'da ve hadislerde açık hükümler bulunmaması nedeniyle, haraç uygulaması konusunda geniş bir içtihat alanı yaratmış ve bu vergisel yükümlülüğün gelişmesinde önemli bir rol oynamıştır.⁸⁹ Dolayısıyla Hz. Ömer, ele geçirilen geniş toprakları Osmanlılarda "miri arazi" olarak kabul edilen biçimde Müslümanların ortak malı halinde bırakarak, işlenmiş yerleri küçük üreticilerin tasarrufuna sokmuştur. Beden gücüyle toprağı işleyenlerden hem haraç (toprak vergisi) hem de cizye (baş vergisi) alınmıştır.⁹⁰

3.1.2.1- Harac-ı Muvazzaf:

Fethedilen yerlerdeki ahaliye bırakılan arazi üzerine (arazi büyüklüğüne göre) maktu bir şekilde konmuş bulunan bir vergi olup zaman ve bölgelere göre farklı isimler alabiliyordu. Bunların bir kısmı adeta toprağın ücreti olarak alınmaktaydı.

3.1.2.2- Harac-ı Mukasem:

Harac-ı muvazzaf gibi maktu bir şekilde alınmayıp ekilen arazi üzerinden elde edilen ürünün belli bir oranında (1/10 ile 1/2 arasında) ve yerin verimi esasına göre alınmak üzere belirlenen bir vergidir. Diğer bir ifadeyle, haracın mukasem kısmı öşürdür.

Harac-ı mukasem ürün üzerinden alındığı zaman, yılda kaç defa ürün alınırsa o kadar da harac-ı mukasem alınırdı. Tarımsal arazi boş kaldığı zaman vergi alınmazdı. Harac-ı muvazzaf ise, arazi üzerinden ve yılda sadece bir defa alınırdı. Tarıma elverişli olan arazi işlenmemiş olsa bile vergi alınırdı.⁹¹

Harac-ı muvazzaf grubuna giren vergilerden bir kısmını aşağıdaki gibi sıralamak mümkündür:

- Resm-i Çift,
- Resm-i Zemin,

⁸⁷ Tuğ, Salih. (1961), "İslam Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı" *Maliye Enstitüsü Konferansları - Yedinci Sene-* içinde, Sermet Matbaası, sf. 192.

⁸⁸ Tuğ, age, sf. 193.

⁸⁹ Tuğ, age, sf. 194.

⁹⁰ Kıvılcımlı, age, sf. 62.

⁹¹ Cin, age, sf. 27.

- Resm-i Asiyab,
- Resm-i Tapu.

Bu vergilerin bir kısmı ise, bir çeşit şahsi vergilere girmektedir ki, bunlar da;

- Resm-i Arus,
- Resm-i Bennak ve Resm-i Mücerred,
- Resm-i İспенç
- Resm-i Dühan olarak adlandırılabilir.

Harac-ı muvazzaa grubu vergilerin dışında, bir anlamda ceza (nakdi ceza) sayılabilecek iki vergi türünü de anmak gerekir. Bunlardan birisi, *resm-i çift bozan* ve diğeri ise, *cürm-u cinayet*'tir.

Şimdi bu vergi türlerini kısaca açıklayalım.

3.1.2.2.1- Resm-i Çift: Bu vergi Osmanlı İmparatorluğu'nun vilayet tahrir defterlerinde, raiyyet kaydedilmiş bulunan Müslüman reayadan, tasarruf etmiş olduğu tam veya yarım çiftlik yer karşılığı olarak alınmaktadır. Raiyyete ait yerleri ekip biçen, toprağa bağlı olmayan göçebe yörük bile olsa, o vilayetin defterinde yazılı bulunan miktarı vermek zorundadır.⁹² Araziyi tasarruf edenin, defterde raiyyet kaydedilmemiş olması veya şehirde yaşamak suretiyle şehirli sıfatına sahip olması, onu bu vergisel yükümlülüğünden kurtarmaz. Çünkü resm-i çift, toprağa bağlı bir vergidir.

İmparatorluğun pek çok bölgesinde, özellikle de daha önceden feodal üretim ilişkilerinin yaygın olduğu Rumeli'de çift resm-i, devlet mülkiyetindeki toprağın kullanım hakkı karşılığında reayanın sipahiye sunmakla yükümlü olduğu emek hizmetlerinin bir bölümüyle, döğen hizmeti, boyunduruk resm-i, ot, odun gibi yükümlülüklerin paraya çevrilmiş biçimi olarak ortaya çıkmıştı.⁹³

Çiftlik, köylünün çifti ve öküzü için ve harman yeri olmak üzere boş bırakmaya yetkili olduğu birkaç dönümlük mera kısmıyla nadasa bıraktığı ve ektiği kısımlarla birlikte geçimini sağlayabildiği bir toprak parçasıdır. Çiftçilerin üzerinde kayıtlı bulunan çiftliğin bazı bölümlerini başkalarına devretmeleri veya satmaları yasaklanmıştı. Yine reayanın topraklarının sınırsız bir şekilde evlatlarına devri de engellenmekteydi.⁹⁴ Böylece, toprağın satış ve veraset yoluyla başkalarına devrine getirilen bu kısıtlamalarla, küçük çiftliklerin parçalanarak toprakların belirli ellerde toplanması ve sistemin temel yapısının bozulması önlenmiş oluyordu.

Osmanlı Devleti'nin ekonomik teamüllerine göre çiftlik, iki öküzlük bir yerdir.

⁹² Kazıcı, age, sf. 90.

⁹³ Pamuk, age, sf. 51.

⁹⁴ Güçer, Lütfi. (1964), *XVI- XVII'nci Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler*, Sermet Matbaası. sf. 45-46.

Diğer bir ifadeyle bir çift öküz⁹⁵ tarafından işlenebilen yerdir. Bir çiftçi ailesine yetecek kadar genişliğe sahip olan çiftlik, toprağın verimliliğine göre dönüm olarak farklılık gösterebilir. Bu miktar, tarıma elverişliliğe göre 60 ile 150 dönüm arasında değişir. Barkan, çiftlik büyüklüğünün resmi tarife göre, arazinin durumu ve toprağın yetiştirme yeterliliğine göre değiştiğini ve iyi (a'la) düzeydeki yerlerde 60-80 dönüm, orta (evsat) düzeydeki yerlerde 80-100 dönüm ve kıraç (edna) yerlerde ise 100-150 dönüm olarak açık bir şekilde sınırlandırıldığını belirtmektedir.⁹⁶

Bu verginin uygulamaya ne zaman konduğu kesin olarak bilinmemekle beraber, büyük bir olasılıkla Anadolu'da daha önceki dönemlere ait olan uygulamalardan Osmanlılara geçmiştir.

Verginin alınma zamanı, her yerde Mart ayının ilk günüdür.

Bazı kişiler bu vergiden muaf tutulmuşlardır. Bu muafiyetin ilk sırasında askeri sınıf ile bazı hizmet erbabı gelmektedir. İmamlar ile tekke ve zaviyelerde hizmet görenler bu vergiden muaf tutulmuşlardır.⁹⁷ Yine Karaman vilayetinde küherçile imalathanesinde çalışanlarda bu vergiden tamamen muaf tutulmuşlardı.⁹⁸ Menteşe'deki Beçin tuzlasında çalışan köylüler ise, bu vergiyi sadece üç akçe olarak ödüyorlardı.⁹⁹

Tahrir dönemlerinde deftere çift olarak kaydedilmeyenler, diğer bir ifade ile bir çiftlik genişliğinde araziye sahip olmayanlar, sonradan bu büyüklükte bir araziye tasarruf etmeleri halinde, kişisel durumları nasıl olursa olsun, çift-resmi ödemek zorundaydılar. Bu kişilerin bennak, mücerred, dul veya askeri sınıfa mensup biri olması durumu değiştirmemekteydi.¹⁰⁰ Yine şehirli birisi, bir çiftlik araziye sahip olursa çift-resmi ödemekte, fakat çifti bıraktığı anda ise bu vergiyi ödemekten kurtulmaktadır. Aynı durumdaki kişi köylü ise, çift resmini ödemeye devam etmektedir.¹⁰¹

Öte yandan çift-resmi, bir çift toprak sahibi köylü ailelerinin ödedikleri bir hane resmi olarak da görünür. Defterlerde çift ve nim- çift¹⁰² olarak kaydedilen

⁹⁵ * İnalçık; çift öküzü, geleneksel tarımın traktörü olarak nitelendirmektedir. [İnalçık, Halil. (2009), *Devlet-i Aliye; Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar -I- Klasik Dönem -1302-1606- Siyasal, Kurumsal ve Ekonomik Gelişim*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları. sf. 246.]

⁹⁶ Barkan, (1980d) "Çiftlik" *Türkiye'de Toprak Meseleleri, Toplu Eserler -1- Cilt; 2*, Gözlem Yayınları. sf. 790.

⁹⁷ Kazıcı, age, sf. 94.

⁹⁸ Kazıcı, age, sf. 94.

⁹⁹ Kazıcı, age, sf. 94.

¹⁰⁰ İnalçık, Halil. (1995) "Osmanlılarda Raiyyet Rüsumu", *Belleten*, Cilt: XXIII, sf. 575-610. Türk Tarih Kurumu Yayınları. sf. 583.

¹⁰¹ İnalçık, (1995), age, sf. 583.

¹⁰² * Çift veya çiftli, bir çiftlik genişlikte; nim-çift ise, onun yarısı kadar bir arazi parçasına tapu ile tasarruf eden köylüdür.

kimseler, genellikle bir hane (aile) reisidir. Çift-resmi ile ilgili hizmetler genellikle hane başına yüklenir. Osmanlı İmparatorluğu'nda çiftçi ailesi, zirai işletmenin ve dolayısıyla vergi sisteminin en önemli birimi olarak görünmektedir.¹⁰³

Çift resminin miktarı, çeşitli zaman ve bölgelere göre 22 ile 60 akçe arasında değişmektedir. Defterde yarım çift olarak kaydedilmiş olanlardan bu vergi tutarlarının yarısı alınmaktadır. Elindeki toprağı yarım çiftlikten daha az olan reaya-dan ise, arazinin verim değerine ve zamanına göre her 3,5 veya 10 dönümden bir akçe çift resmi alınmaktadır.¹⁰⁴

Örneğin, II. Beyazıt dönemine ait kanunnamelerde resm-i çift bölgeler itibarıyla değişik tutarlarda belirlenmiştir. Bu tutar; Liva-i Hamid'de 42 akçe, Eğridir hisar erenleri tımarında 57 akçe, Antalya ve Karahisar'da 30 akçe, Liva-i Menteşe ile Liva-i Hüdevendigar'da 33 akçe, Liva-i Bolu'da 46 akçedir.¹⁰⁵

3.1.2.2.2- Resm-i Zemin: Osmanlı İmparatorluğunun farklı bölgelerine ve farklı zamanlara ait kanunnamelerinde *zemin resmi*, *dönüm resmi* ve *resm-i mesaha* gibi adlar alan bu vergiye *basma akçası*, *boyunduruk hakkı*, *ağalık hakkı* ve *kulluk hakkı* gibi adlar da verilmektedir.

Resm-i zemin, kendisine tımar tahsis edilen sipahinin, sahib-i arz statüsünde olduğu durumlarda alınan bir vergidir. Sahib-i arz statüsündeki sipahiye ait bir toprak parçasına yerleşik reayanın işlemediği boş toprağın başka yerden gelen reaya (hariç reaya) tarafından işlenmesi halinde, bunlardan bu toprakları işlemeleri hakkı karşılığında alınan ve resm-i çift değerinde olan bir vergidir.¹⁰⁶ Bu vergiye bazı bölgelerde rastlanmakta ve defterlerde üzerlerine bir çiftlik yer yazılmadığı halde, edindikleri bir çift öküzle ve sipahinin izniyle tımar sınırları içerisinde tarımsal faaliyette bulunma olanağına sahip bulunan yağcı, yörük ve yamak gibi özel teşkilat ve görevle bağlı bulunan kimselerden alınan parasal yükümlülüklerle denilmektedir.¹⁰⁷ Bu vergi, araziye ekip biçen kişilerden dönüm başına, yılda bir defa olarak alınmaktadır.¹⁰⁸ Çift resminin 33 akçe olarak alındığı bir bölgede bu vergi sadece 12 akçe olarak alınmaktadır.¹⁰⁹

Bazı tımar arazilerinde yarım çiftlik yerden daha az olan ve çift veya yarım çift yazılmayan reaya-ya ait araziler resm-i zemin vergi sistemine tabi tutulmuşlardır. Mart ayının ilk günlerinde alınan bu verginin hesaplanmasında ve oranı-

¹⁰³ İnalçık, (1995), age, sf. 583.

¹⁰⁴ Barkan, (1980d), age, sf. 790.

¹⁰⁵ Akgündüz, Ahmed. (1990b), *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri- 2. Kitap Bayezid Devri Kanunnameleri*, Fey Vakfı Yayınları. sf. 53-54.

¹⁰⁶ Kılıçbay, age, sf. 394.

¹⁰⁷ Barkan, (1980d), age, sf. 790-791.

¹⁰⁸ Kazıcı, age, sf. 95.

¹⁰⁹ Barkan, (1980d), age, sf. 791.

nın belirlenmesinde, arazinin verimliliği dikkate alınmakta ve buna bağlı olarak verginin oranı değişmektedir.

3.1.2.2.3- Resm-i Asiyab: Değirmen resmi olarak da adlandırılan bu vergi, su veya rüzgar ile çalışan un değirmenleri ile zeytinyağı imalathanelerinden alınmaktaydı. Sipahi, toprakları üzerinde çalışan ve sahiplerine geniş mali olanaklar sağlayan bu değirmenlerin faaliyetlerine karşılık her yıl belirli bir miktarda, maktu vergi alınmaktaydı. Çalışan değirmenler üzerine konan bu vergi, reayayı sıkıntıya sokmamak amacıyla bazı yerlerde aynı, bazı yerlerde de nakdi olarak alınıyordu.

Devletin sınırları içerisinde bulunan zeytinyağı imalathaneleri de tımar sahibi ve dolayısıyla devlet için önemli bir gelir kaynağıydı. Zeytinyağı imalathanelerinin sahiplerinden alınan bu vergi, yılda on akçedir. Kara değirmeni de denilen yel değirmenlerinden alınan vergi ise, yılda 24 akçedir.¹¹⁰

Değirmen vergisinin tımar sahibi olan sipahi tarafından alınabilmesi için onun, tahrir zamanı veya daha öncesinden ihdas edilmiş olması gereklidir.

Tımar toprağında, sipahi adına gelir kaydedilmiş bulunan değirmen, herhangi bir nedenden dolayı harap olup çalışamaz duruma gelirse, sahibine yaptırması teklif edilir. Sahibinin değirmeni yaptırmaya güç ve kudreti yettiği halde tamir ettirmezse, kendisinden maktu olan değirmen vergisi alınmaya devam edilir. Eğer değirmen sahibi fakir ve değirmeni yaptıramayacak kadar yoksul ise, bu durumda kendisinden herhangi bir vergi alınmaz. Değirmen, kadı aracılığıyla bir başkasına satılır.¹¹¹

Verginin miktarı, çalışan değirmenlerden her ay için 5'er akçe olarak alınmaktaydı.¹¹² Değirmen vergisinin toplanma zamanı ise, bölgelere göre farklılıklar gösterebilmektedir.

3.1.2.2.4- Resm-i Tapu: Bu vergi, bir çeşit peşin kira olup, maktu olarak alınan bir vergidir. *Mukataa-i zemin*, *icare-i zemin* ve *bedel-i öşür* gibi adlar da almaktadır.¹¹³ Bu vergi, üzerine bina yapılan veya koru, harman yeri, oyun yeri, ticaret yeri yapmak suretiyle arazinin tarımsal faaliyetten alıkonması karşılığı alınmaktaydı.¹¹⁴ Sipahinin izin ve onayı olmadan arazinin bu şekillerden biriyle

¹¹⁰ Kazıcı, age, sf. 98.

¹¹¹ Kazıcı, age, sf. 98-99.

¹¹² Sayın Abdurrahman Vefik.(1999), Tekalif Kavaidi -Osmanlı Vergi Sistemi, Maliye Bakanlığı APK Yayın No: 1999/352. sf. 38. Kazıcı, age, sf. 98; Akgündüz, Ahmed. (1990c), Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri- 4. Kitap Kanuni Devri Kanunnameleri- 1. Kısım Merkezi ve Umumi Kanunnameler, Fey Vakfı Yayınları. sf. 316, 380.

¹¹³ Kazıcı, age, sf. 99.

¹¹⁴ Sayın, (2000), age, sf. 78.

tarımsal faaliyetten alıkonması durumunda iki alternatiften biri uygulanır. Ya yürürlükteki kanuna göre tapu vergisi alınır veya araziye ekip biçmekten alıkoyan durum ortadan kaldırılır. Çiftçinin, vergisini vermek suretiyle aldığı yerler artık kendisinin olmuştur. Bu çeşit arazilerin kullanımı kendisinden sonra oğullarına geçer.¹¹⁵

Söz konusu verginin miktarı, tarımsal faaliyetten alıkonan yerin içinde bulunduğu arazinin verimliliğine göre belirlenmekteydi. Eğer bu yer tarıma elverişli ve verimliliği yüksek ise, bu durumda 50 akçe, orta verimli ise 30 veya 40 akçe, daha düşük bir verimliliğe sahipse resm-i tapu 20 akçe olarak alınırdı.¹¹⁶

3.1.2.2.5- Resm-i Arus: Arus, Arapça bir kelime olup, kelime anlamı gelindir. Arus resmi de, gelinlerden alınan vergi olarak kullanılır. Bu vergi, Osmanlı İmparatorluğu kanunnamelerinde *arusiyye*, *arusane* ve *gerdek resmi* gibi isimlerle de anılmaktadır. Tımarında bulunan kadınların evlenmeleri esnasında kocalarından alınan resm-i arus vergisi, sipahi adına alınan maktu bir vergidir. Bu vergiyi sadece tımar sahibi alabilir. Subaşı ve sancakbeyi bu vergiyi alamaz. Osmanlı İmparatorluğu miri arazi sisteminde yüzyıllar boyunca alınan bu vergiyi sadece reaya ödememektedir. Kendisine resm-i arus geliri kaydedilen sipahi ile zaimler, avcılar ve kale erleri de bu vergiyi ödüyorlardı.¹¹⁷ Sipahilerin kızları evlenince resm-i arus vergisini sancakbeyleri, hisareri kızlarının dizdarları, sancakbeylerinin kızlarının vergisini beylerbeyi alırdı. Beylerbeylerinin kızlarının vergisi ise, padişah namına hazineye aktarılmaktaydı. Büyük sultan vakıflarının sipahi tımarında oturan reayasının kızlarının evlenmesi halinde, gerdek resmini, toprağın sahibi sipahi değil, reayanın sahibi olan vakıf mütevellisi alırdı.¹¹⁸

Resm-i arus vergisinin miktarı, evlenecek olan kadının bakire, dul, Müslüman ve gayrimüslim olmasına göre değişiyordu. Hristiyan kız ve kadınların gerdek resmi, Müslümanlarınkinin yarısı kadardı. Bazı yörelerde ise, halkın zengin veya fakir olması vergi miktarının belirlenmesinde önemli bir rol oynuyordu. Ailesi zengin bir bakireden 60 akçe alındığı halde dul veya boşanmış bir kadından 30 akçe alınırdı. Orta halli bir kızın gerdek resmi 30-40 akçe, fakir bir kızın gerdek resmi ise 10-20 akçe olurdu.¹¹⁹

Devletin vatandaşı olan cariyeler de bu kanuna tabidirler. Onlar da evlendikleri zaman kocalarından resm-i arus vergisi alınırdı. Ancak bu miktar, özgür kadınlardan alınan verginin yarısıdır.

¹¹⁵ Kazıcı, age, sf. 99-100.

¹¹⁶ Sayın, (1999), age, sf. 37-38; Kazıcı, age, sf. 101.

¹¹⁷ Kazıcı, age, sf. 101.

¹¹⁸ Barkan, (1972), age; Barkan, (1980f), age, sf. 838.

¹¹⁹ Barkan, (1972), age; Barkan, (1980f), age, sf. 837.

Kılıçbay, bu verginin bir feodal dönem kalıntısı olduğunu belirtir. Batı feodalitesinde otaya çıkan ve baronun serf üzerindeki kişisel egemenliğinin bir simgesi olan bu uygulama, feodalitenin çözülme döneminde nakdi bir ödentiye dönüşmüştür. Osmanlılarda bu, bir vergi biçiminde uygulanmıştır. Ancak, Osmanlı sistemindeki farklılık bu vergiyi reayadan başka, kızları evlenen tüm dirlik sahiplerinin de ödemesidir.¹²⁰

Herhangi bir tımarı oturan piyade, müselleme, eşkinci, yamak, tatar ve cambaz vb. gibi özel bir birliğe bağlı askeri sınıflarda gerdek resimleri, bu birliklerin kendi başkanları (subaşıları) tarafından alınmaktadır. Benzer şekilde, çakırcı, şahinci vb. gibi saray içi avcı kuşları yetiştiren sınıfların kızlarının gerdek resmi de sipahiye ait değildir. Bunlar, bu sınıfların başkanı olan çakırcıbaşının adamları tarafından miri için toplanmaktadır.¹²¹

Bu vergide de muafiyet uygulaması söz konusudur. Bu uygulamaya örnek olarak, (Ankara Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü'nde bulunan 2 numaralı ve 1211 -1709- tarihli defterdeki kanuna göre) Midilli Adası halkının bu vergi ve diğer bazı vergilerden muaf tutulmaları gösterilebilir.¹²²

3.1.2.2.6- Resm-i Bennak ve Resm-i Mücerred: Osmanlılarda çalışmaya gücü yettiği halde geçerli bir mazereti olmaksızın herhangi bir nedenden dolayı çalışmayanlar, bir şekilde çalışmaya zorlanırlardı. Bu zorlama, bölgelere göre *mücerred*, *raiyyet*, *bennak*, *badıhava* ve *caba akçası* gibi adlar alarak şahsi bir vergi niteliği kazanmıştır. Mükelleflerin bu vergiden kurtulması, ancak tam veya yarım çift arazi kullanmalarıyla mümkündü. Yarım çiftten daha az yer tasarruf edenler (ekinli bennak) hem bennak resmini, hem de tasarruflarında olan yerlere karşılık hariç raiyyet gibi resm-i dönümlerini ödemek zorundaydılar.¹²³

Bennak kelimesi Arapça bir kelimedir ve mukim olmak, yerleşik olmak anlamına gelmektedir. Bennak çift sahibi reayanın evli oğludur. Bennak evli bir reayadır ve bir hane sahibi sayılır. Resm-i bennak vergisinin ödenme şartı evliliğidir. Evlenen erkek vergi mükellefi olur. Bennak, yarım çiftten (nim-çift) az toprağa sahip olan köylüdür. Eğer yarım çiftten az toprak tasarruf ediyorsa *ekinli bennak*, hiç toprağı yoksa *caba bennak*, adını alırdı. Caba bennaklar, tapu ile tasarruf edilmiş toprağı bulunmayan ve başkasının tapulu toprağında işçi olarak çalışan evli reayadır. Bunlar, bazen de tapusuz toprağı sipahiden alıp işlerlerdi. Bu nedenle de dönüm veya zemin resmi dediğimiz vergiyi öderlerdi. Bazen, 5-10 dönüm yer işleyen caba bennakların yeni bir tahrirde kendi arzuları ile ekin-

¹²⁰ Kılıçbay, age, sf. 399.

¹²¹ Barkan, (1972), age; Barkan, (1980f), age, sf. 837.

¹²² Kazıcı, age, sf. 103.

¹²³ Kazıcı, age, sf. 104.

lû bennak yazıldıkları görülmektedir. Bunun nedeni ise, resm-i dönümle tapusuz olarak kullandıkları araziye tapulu arazileri haline getirme isteğidir.

Genelde ekinlû bennaklar 12, caba bennaklar 9 akçe vergi öderlerdi. Ancak, bennakın tasarruf ettiği toprağın dönüm resmi, 12 akçenin üzerinde olursa bennak resmi yerine dönüm resmi alınırdı. Bu genel uygulamanın dışında kalan farklı uygulamalarda bulunmaktaydı.

Mücerred ise, babasının yanında yaşayan bekar yetişkin çocuktur. Mücerred resm-inin miktarı 6 akçe olup babasının yanında yaşayan, gelir elde etmeye gücü yeten yani sakatlığı, hastalığı olmayan erkeklerden alınan bir vergidir.

Ekonomik ve sosyal duruma göre mükelleflerden çeşitli miktarlarda alınan bu vergilerin toplanma zamanı, Mart ayının ilk günüdür.

Birçok vergide olduğu gibi devlet, bazı hizmet erbabını bu vergi uygulamasından muaf tutmuştur. İmam ve hatipler görevlerine devam ettikleri sürece bu vergiden muaftırlar. Tahrir defterlerinde sipahiye raiyyet kaydedilmiş kimselerden, kadı, müderris ve mülazım olanlardan bu vergi alınmaz. Yine bilimle uğraşan danişmendler (öğrenciler) ile seyyid ve şerifler de bu vergiden muaftırlar.

3.1.2.2.7- Resm-i İспенç: *İспенç*, *ispence* veya *kapu resmi* olarak da adlandırılan bu vergi, gayrimüslim (zımnı) reayanın ergenlik çağına gelmiş olan erkeklerinden alınırdı. Osmanlı İmparatorluğunun Müslüman olmayan vatandaşlarından topraklı, topraksız, evli veya bekar olup olmadıklarına bakılmaksızın alınan bu vergi, Müslümanlardan alınan çift resminin bir karşılığıdır. Bu vergiyi veren gayrimüslimlerden çift resmi ve bennak gibi vergiler alınmıyordu.

Resm-i ispenç vergisine Osmanlıların ilk dönemlerinde çok fazla rastlanmadığı gibi, bu vergi her bölgede de uygulanmıyordu. Bu vergiyle ilgili en eski kayıt, Yıldırım Beyazıt dönemine (1389-1402) uzanır. 1432 tarihli Arvanid (Arnavut ili) tımar defterine göre ispence, evli hane sahibi gayrimüslim erkeklerden 25 akçe olarak alınmaktaydı.¹²⁴

Halil İnalıcık'a göre, ispencenin kökeni Osmanlılardan önce Sırbistan'da yılda bir *hyerper* olarak ödenen bir vergiye dayanmaktadır. XIV üncü yüzyılda bir *hyerper* yaklaşık olarak 25 akçe değerindedir ve Osmanlılarda da ispence 25 akçe olarak toplanmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nda ispence, yaygın olarak Balkanlardaki sınır bölgelerinden alınan bir vergi olmuş ve genellikle Macaristan'da olmakla birlikte, özellikle Uygur, Hatvan, Kopan, Şamanturna, Lipova, Çanad ve Göle'de uygulanmıştır. Anadolu ve Rumeli'de bunun yerine

¹²⁴ Kazıcı, age, sf. 106.

çift resmi alınmıştır. Daha sonraları Doğu Anadolu ve Kafkasya'da ispence terimi yerleşmiştir.¹²⁵

Devlet için ifa ettikleri hizmetlerden dolayı bazı kimseler bu vergiden ya tamamen ya da kısmen muaf tutulmaktaydılar. Askeri bir sınıf olmalarından dolayı Voynuklar, bunların akrabaları ve Hristiyan doğancılar bütünüyle bu vergiden muaftılar. Ege Denizi'nde, düşman saldırısına açık bazı adaların halkı, ispenç vergisinden muaf sayılmışlardı. Benzer şekilde Yıldırım Beyazıt devrinde, Akçahisar (Arnavutluk) halkı, hisarı koruma şartıyla bu vergiden tamamen muaf tutulmuşlardı. Bunlardan başka derbentçi, pasban, ases¹²⁶, keştiban¹²⁷, tuzcu ve köprücülük gibi görevleri yerine getiren gayrimüslim köylüler ya tamamen ya da kısmen ispenceden muaf tutuluyorlardı. İspence muafiyetinden yararlanan gruplardan biri de din adamları sınıfıdır. Sipahinin defterde yazılı raiyyeti, rahip olması, halk içine karışmaması ve sadece sadaka ile geçinmesi şartıyla kendinden ispence alınmazdı.¹²⁸

Resm-i ispence, genellikle tımar sahibinin gelirleri arasında yer alırdı. Ancak bazı yerlerde mukataaya bağlanır ve bazı durumlarda da doğrudan devlet hazinesine aktarılırdı.

Bu vergi yılda bir kere ve mart ayının ilk günü toplanırdı.¹²⁹ Ancak bazı yerlerde iki taksit halinde de alınabilirdi. Taksitlerden biri 6 Mayıs- Hıdrellez- günü (Ruz-ı Hızır) ve diğeri ise Kasım ayında (Ruz-i Kasım) alınmaktaydı.¹³⁰

3.1.2.2.8- Resm-i Dühan: Bu vergi kanunnamelerde *dühaniye*, *resm-i düd*, *resm-i baca*, *resm-i kışlak*, *tütün resmi* ve *tütüncek* gibi adlarla anılmaktadır. Bu vergiyi vermekle yükümlü olanlar, sipahinin toprağına geçici bir süre için, genellikle kışı geçirmek (kışlamak) amacıyla yerleşen ve tarımla uğraşmayan, haric raiyyet olarak adlandırılan kimselerdir. Bunlar, genellikle geçimlerini sağlayabilmek amacıyla durmadan gezen ve belirli bir yerde sürekli olarak ikamet etmeyen kimselerdir. Bunlar, geçici bir süre için yerleştikleri köyde öşür vb. vergileri vermeyerek, bunun karşılığında evli olanları (ev ve ocak tütürenler) yılda 6 akçe resm-i dühan öderlerdi. Bu vergiyi ödemekle yükümlü tutulanlar, geçici bir süre için oturdukları köyde üç yıl veya daha fazla ikamet ederlerse, resm-i dühan yerine bennak vergisi öderlerdi. Bunlar ayrıca arazi tasarruf edip elde ettikleri ürünün öşrünü verirlerse o zaman da resm-i dühan vergisini ödemezlerdi.

¹²⁵ Ercan, Yavuz. (Ağustos/1991), "Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslimlerin Ödedikleri Vergiler ve Bu Vergilerin Doğurduğu Sosyal Sonuçlar" *Belleten*, Cilt: LV, sayı: 213.sf. 386-387, Türk Tarih Kurumu Yayınları.

¹²⁶ **Pasban ve Ases** kelimeleri, gece devriye gezen gece bekçileri hakkında kullanılan birer tabirdirler.

¹²⁷ **Keştiban**, gemici ve gemi süvarisi hakkında kullanılan bir tabirdir.

¹²⁸ İnalcık, (1995), age, 607-608; Kazıcı, age, sf. 108-109.

¹²⁹ İnalcık, (1995), age, sf. 607; Kazıcı, age, sf. 109.

¹³⁰ Ercan, age. sf. 387; Kazıcı, age, sf. 109.

Kışlamak için sipahinin toprağına gelen bu yükümlüler, vergilerini de kış ayları içinde öderlerdi.¹³¹

Buraya kadar anlatılan vergilerin temel niteliğı şahsi bir vergi olmalarıdır. Şimdi ise nakde bağı ceza olarak kabul edilebilecek vergiler üzerinde duralım.

3.1.2.2.9- Resm-i Çift Bozan: Bu vergi, Osmanlı İmparatorluğunun ekonomik ve bir yönüyle de adli hayatını ilgilendirmektedir. Resm-i çift bozan diğeri bir anlamda, paraya dönüştürülmüş (nakdi) ceza olarak da kabul edilebilmektedir. Bu vergiye bazı kanunnamelerde *çift bozan resm-i, levendiye veya levendlik akçası* adları verilmektedir. XIX uncu yüzyıl başlarına kadar devam eden bu vergi, çift ve çubuğunu bozup arazisini terk eden raiyyetten alınmaktaydı.¹³²

Çok geniş topraklara sahip olan Osmanlı İmparatorluğu'nda, tarımla uğraşmak, öncelikli olarak köylünün hakkı olarak kabul edilmektedir. Bu durum ekonomik hayatın bir gereğıydi. Bu nedenle, devlet tarafından kendisine arazi tahsis edilen kişilerin bu araziye herhangi bir neden olmadan terk etmesi belirli bir para cezasını gerektirmekteydi. Bu ceza, resm-i çift bozan adıyla anılan bir vergi olarak literatürde yer almıştır. Bu vergi, ekilip ürün elde edilebilecek bir yerin, boş bırakılarak ekilip biçilmemesi nedeniyle uğranılacak zararın karşılığı olarak kabul edilmektedir. Arazinin ekilmeyerek boş bırakılması, aynı zamanda devletin askeri anlamda zaafa uğramasına da neden olmaktaydı. Zira tarımsal alanda çalışanlardan çıkacak olan cebelü sayısı ile bunları yetiştirmekle yükümlü olan dirlik sahibi sipahinin geliri azalmaktaydı. Gelirin azalması ise, yetiştirilecek cebelü sayısının azalmasına neden olmaktaydı. Bu da devletin tımarlı sipahi olarak adlandırılan askeri gücünün zayıflaması demektir.

Burada belirtilmesi gereken bir husus da, reayanın terk etmesi nedeniyle vergi cezasına muhatap olduğu arazinin, çorak ve işe yaramaz bir toprak parçası olmadığıdır. Tam tersine terk edilen arazi, tarıma elverişli ve verimliliğı yüksek bir arazidir.

Burada bir hususun daha belirtilmesinde yarar bulunmaktadır. Osmanlı hukuk sistemi tarımsal alanların boş kalmasını önlemek konusunda tımar sahiplerine de bazı yükümlülükler yüklemiştir. Tımar sahibi, dışarıdan kendi tımar bölgesine gelen yabancıların durumunu iyice araştırmak durumundadır. Zira göçle gelen kişinin, komşu bir tımarın defterli raiyyeti olup olmadığının araştırılması gerekir. Böyle bir durumda sipahi, raiyyetin geldiğı toprak sahibi olan sipahiye haberdar etmelidir. Aksi durumda, kendi tımarını da kaybedebilir. Çünkü dirlik hukukuna göre, kendisine tımar verilen sipahiden daha önce alınmış bir takım taahhütler

¹³¹ İnalçık, (1995), age, 593-594; Kazıcı, age, sf. 110.

¹³² Kazıcı, age, sf. 111.

bulunmaktadır. Bu taahhütler şunlardır; izinsiz olarak tımarına kimseyi almaması, tımarında çalışan halka (reaya) herhangi bir şekilde haksızlık yapmaması ve çağrıldığı zaman cebelüleri ile birlikte savaşa katılması. Tımar da geçerli olan hukuk kurallarını iyi bilen sipahiler, kendi tımarlarına gelenlerin kimliklerini iyice araştırmaktaydılar. Tımar sahibinin bu araştırma yükümlülüğünün yanında, reaya karşı sorumlulukları da vardır. Bu sorumlulukların başında, haksız olarak köylüyü kendi toprağından çıkarmaması gelmektedir. Eğer reaya, kendisine tahsis edilmiş bulunan toprağı ekip biçiyor ve vergisini de yasalara uygun olarak zamanında ve tam ödüyorsa, hiç kimse keyfi olarak onu toprağından çıkaramaz. Ancak, reaya, üç yıl üst üste nedensiz olarak arazisini ekip biçmezse, ceza olarak toprağı elinden alınır.

Bu vergi uygulamasında da, bazı kimselerin muaf tutulduklarını görmekteyiz. Bunlar; seyyidler, sipahizadeler, berat sahipleri, yağcı ve yörük gibi askeri sınıf mensuplarıyla şehir halkı sakinleridir. Bu sınıflardan birine dahil olanlar, tarımla uğraştıkları zaman elde ettikleri ürünün öşrünü verirler, fakat istedikleri zaman da çiftliklerini terk ederek tarımla uğraşmaktan vazgeçebilirlerdi. Yine hastalıklardan, yoksulluktan veya yaşlılıktan dolayı aciz duruma düşüp çiftliğini bozanlardan da çift resmi ve çift bozan resmi istenmezdi.¹³³

Çift bozan resminin miktarı, zamanla hububat fiyatlarında meydana gelen yükselmelere paralel olarak ve gereksinimlere göre artmıştır. Fatih Kanunnamelerinde 50 akçe olan çift bozan resmi, XV inci asır sonlarında, bazı bölgelerde 300 akçeye kadar çıkmıştır.¹³⁴

3.1.2.2.10- Resm-i Cürüm ve Cinayet: Bu vergi, devlet tarafından tımara verilmiş bulunan topraklarda işlenen bir takım tarımsal suçlardan dolayı alınıyordu. Çok az yerde uygulanan ve niyabet olarak da adlandırılan bu ceza, her yerin teamülüne göre farklı miktarlarda alınmaktaydı. Bu konuda işlenen suçlardan dolayı vergi alma/ceza kesme yetkisi, tımarın serbest olup olmamasına bağlıdır.¹³⁵ Serbest tımarlarda bu cezai vergi, tımarın sahibi olan sipahi tarafından alınır. Serbest olmayan tımarlarda ise, verginin yarısı tımar sahibine ve diğer yarısı da subaşı veya sancak beyine aitti.¹³⁶

Fatih Kanunnamesine göre, adam öldürenlerden (eğer hakkında şeriatın kıyas hükmü herhangi bir nedenle uygulanmamışsa), zengin ise 400 akçe, orta halli ise 200 akçe ve fakir ise 50 ile 100 akçe arasında cerime (ceza) alınır.

¹³³ Barkan, (1972), age; Barkan, (1980f), age, sf. 835-836.

¹³⁴ Barkan, (1972), age; Barkan, (1980f), age, sf. 835.

¹³⁵ Akdağ, Mustafa. (1995b), *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası -Celali İsyanları*, Cem Yayınevi. sf. 47. Kazıcı, age, sf. 115-116.

¹³⁶ Akdağ, (1995b), age, sf. 47; Kazıcı, age, sf. 115-116.

Zina halinde yakalanan evli erkeklerden alınacak para cezası 40 ile 400 akçe arasında değişmekteydi. At hırsızından (eğer eli kesilmese) 200 akçe, sığır hırsızlarından 100 akçe alınmaktaydı. Yoğurt ve ekmek gibi daha düşük değerdeki şeyleri çalanların ise, kadının vereceği sopa cezasına göre, vurulacak her değnek için bir akçe de cerime ödemeleri gerekmekteydi.¹³⁷

3.1.3- Öşür:

Bu kelimenin, Asurluların altın veya ayn olarak aldıkları “*ışru-u*” adlı vergiden veya İbranice “*ma’şer*” denilen, tapınak yahut krallara verilen onda bir oranındaki verginin adından geldiği ileri sürülmüştür. Bu duruma göre öşür, etimoloji bakımından, İslamiyet’in çıkışından önceki bazı toplumların vergi statüsünü ifade etmektedir. İslam, zekat yükümlülüğünü getirirken, bazı arazi ürünlerinden alınacak zekat miktarını da belirlemiş ve buna “öşür” adını vermiştir. Öşür vergisi daha sonra, mülk arazinin bir çeşidine ad olmuş ve Müslümanların elindeki öşre tabi araziye “öşür arazisi” denilmiştir.

Öşür, Müslüman tebaa tarafından üretilen tarımsal ürünler üzerinden belli oranlarda alınan bir vergidir. Osmanlı Devletinin kuruluş döneminde diğer Müslüman devletlerde olduğu gibi, mülk olan “*arazi-i öşriyye*”den sadece öşür alınmaktaydı. Bu dönemde Osmanlılarda arazi, biri *öşriyye* ve diğeri de *haraciyye* olmak üzere ikiye ayrılıyordu. Fakat XIV üncü yüzyılın son çeyreğinden itibaren bazı nedenlerden dolayı bir takım değişiklikler yapılarak, arazinin bir kısmı *emiriyeye* olarak kabul edildi. Bu durum, daha sonraları Hicaz bölgesi hariç kalmak üzere “*Osmanlılarda arazi sultanıyedir*” şeklinde ifadesini bulacak olan bir sisteme bağlandı.¹³⁸ Ancak, Osmanlı Devletinde öşür denince, biri kuruluş dönemindeki mülk arazi gelirlerinden alınan gerçek anlamdaki öşür, diğeri de *arazi-i emiriyeye* esas olmak üzere alınan ve amme-i nas (halk kitlesi) tarafından galat-i fahiş olarak adlandırılan *harac-i mukasem* anlaşılmaktadır. Gerçekten de Osmanlılarda haracın mukasem kısmına öşür adı verilmekteydi.¹³⁹

Reayanın ödediği öşrünün oran ve miktarı yıllara göre farklılıklar göstermektedir. Ancak bu farklılıklar keyfi bir uygulamanın sonucu olarak değil, mükelleflerin vergi verebilme gücü ile toprağın verimliliğine göre hesaplanmaktaydı. Barkan da, Osmanlı İmparatorluğu’nda uygulanan öşrünün dini esaslardan ziyade İmparatorluğun çeşitli bölgelerinden devreden tarihi miraslara, yerel örf ve adetlere, iktisadi ve mali görüşlere dayandığını ve vergi oranlarının belirlenmesinde toprağın verimliliği, bölgede uygulanan tarımsal yöntemler, çiftçilerin elde edebilecekleri gelir miktarı vb. gibi iktisadi ve mali düşüncelerle vergiye konu olan

¹³⁷ Barkan, (1972), age; Barkan, (1980f), age, sf. 839.

¹³⁸ Kazıcı, age, sf. 117-118.

¹³⁹ Kazıcı, age, sf. 120.

toprakların düzeni gibi hukuki ve tarihi zorunlulukların ve asırlardır edinilen tecrübe ve teamüllerin dikkate alındığını belirtmektedir.¹⁴⁰

Dolayısıyla elde edilen ürünlerden toprağın durumuna göre yirmide bir, onda bir, sekizde bir, beşte bir gibi değişik oranlarda vergi alınmaktaydı. Aslında, öşür onda bir demektir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda zamanla nakdi ekonominin aynı ekonomi aleyhine durmadan gelişme göstermesine karşın, öşür daima aynı olarak alınmıştır. Nitekim Güçer de hububattan alınan öşür ve salariyenin aynen tahsilinin bir zorunluluk olduğunu ve bu uygulamanın sonuna kadar devam ettiğini belirtmektedir.¹⁴¹ Bu uygulama aşar defterleri ve kanunnamelerdeki konu ile ilgili hükümlerden de açıkça anlaşılmaktadır. Bu konudaki arşiv belgeleri de bu durumu desteklemektedir. Nitekim 1613 tarihini taşıyan ve Gelibolu'ya tabi Süleyman Paşa Vakfı'nda bulunan insanlar, bu uygulamanın örnekleri olarak varlıklarını korumuşlardır.¹⁴²

Osmanlı İmparatorluğu'nda yerel özelliklerinden dolayı öşür kelimesi yerine başka kelime ve tabirlerin kullanıldığı da görülmektedir. Bunlar; *dimüs*, *ikta* ve *salariye* gibi tabirlerdir. Suriye bölgesine ait defterlerde *dimüs*, Irak bölgesinde *ikta*, Anadolu ve Rumeli bölgesine ait defterlerde de *salariye* tabirlerinin kullanıldığı görülmektedir.

Salariyenin ayrı bir mükellefiyet olarak da kullanıldığını görmekteyiz. Bu mükellefiyet ürünün miktarına göre ve öşrünün tamamlayıcısı olarak alınmaktadır. Farsçada baş, kumandan anlamına gelen *salār*, muhtemelen İlhanilerden geçen bir kelime olarak kabul edilmektedir. Osmanlı mali mevzuatında da, öşrünün tahsili ile görevli olanların harman süresince kendisine yiyecek ve hayvanlarına yem olmak üzere köylülerden alınan ve yemlik olarak tabir edilen pek çok küçük mükellefiyetlerin yerine kabul edilen ve Osmanlı yönetimince imparatorluğun bütün bölgelerinde uygulanan bir mükellefiyet olarak uygulanmıştır.¹⁴³ Bu mükellefiyet sayesinde, daha önce öşür tahsilatı sırasında köylülerin kendilerine yükletilen pek çok yaptırımdan kurtuldukları görülmektedir.

Öşür ve salariyenin mükellefleri, sınırları değişik büyüklükte olan mülkler, varlıklar, padişah hasları ile diğer tımarlarda kayıtlı bulunan çiftçiler ile bunların idari ve mali yetki bölgelerine dışarıdan gelerek zemin resm-i karşılığında çiftçilik yapan kimselerdi. Belirtilen bu topraklarda zirai ürün (arpa, buğday vb.) üreten herkes öşür ve salariye vergilerine muhatap olmaktadır.¹⁴⁴

¹⁴⁰ Barkan, Ömer Lütfi. (1980e), *Öşür*, Türkiye'de Toprak Meseleleri, Toplu Eserler -1- Cilt; 2, Gözlem Yayınları, sf. 802.

¹⁴¹ Güçer, age, sf. 55.

¹⁴² Kazıcı, age, sf. 124.

¹⁴³ Güçer, age, sf. 52-53.

¹⁴⁴ Güçer, age, sf. 53.

Öşür ve salariye kural olarak demetler dövülüp hububatın taneleri samandan temizlendikten sonra ve çiftçi hububatını ambarlamadan önce ölçülerek alınır-
dı. Sipahinin kendisi veya vekili/memuru (salariler) gelip ürünü tartarak (ta'sir ederek) öşrünü alırdı.¹⁴⁵ Ancak bundan sonra reaya hububatını ambarına taşıyabilirdi. Tımar sahibi veya vekili gelmeden ürün harman yerinden kaldırılmazdı. Bununla birlikte sipahinin de ta'sir zamanında hazır bulunması zorunludur. Reayayı zarara uğratmamak amacıyla tımar sahibi izin almadan bölgesinden uzaklaşıp bir başka yere gidemezdi. Ta'sir yapacak olan görevlinin geçerli bir mazereti dolayısıyla gelememesi halinde, reayayı daha fazla zarara uğratmak için köy imamı, kethüdası ve köyün diğer ihtiyarları huzurunda hububat ölçülerek ta'sir edilirdi.¹⁴⁶

Öşür ve salariye olarak reayadan tahsil edilen zirai ürünlerin (hububatın) saklanması ve nakde dönüştürülmesi için pazara nakli gibi masrafların ortadan kaldırılması amacıyla ambarlama ve nakliyat yükümlülüğü, bu vergileri ödeyen reayanın bağlı olduğu köy veya mezranın ortak sorumluluğundaydı. Dolayısıyla bu sorumluluk kapsamında köy veya mezra halkı açısından, sipahi için köyde bir ambar inşa etme ve sipahinin öşür ve salariyesini en yakın pazara taşıma mükellefiyeti ortaya çıkmıştır.¹⁴⁷ Böylece, reaya sipahiye aynı olarak ödemek zorunda olduğu öşür vergisini, sipahinin ambarına kadar taşımakla yükümlüdür. Bu da, reaya için bir günlük angarya demektir.¹⁴⁸

Tanzimat'la birlikte gerçekte haraç olan öşrünün oranında eşitlik sağlamaya yönelik çalışmalar yapılmıştır. Ancak görünüşte bir eşitlik sağlanmış, uygulamada ise bu çalışmalar olumlu sonuç vermemiştir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda öşür, aşağıda sıralanan birim ve/ ya da ürünlerden alınmaktaydı.

- Resm-i Bağ
- Resm-i Şıra
- Resm-i Bahçe
- Resm-i Bostan
- Resm-i Fevaki
- Resm-i Kovan
- Resm-i Harir
- Resm-i Pembe
- Resm-i Giyah
- Resm-i Ağ

¹⁴⁵ Sayın, age, sf. 35; Güçer, age, sf. 54.

¹⁴⁶ Kazıcı, age, sf. 125.

¹⁴⁷ Güçer, age, sf. 56.

¹⁴⁸ Özyüksel, age, sf. 101; Güçer, age, sf. 57.

- Resm-i Odun
- Dimos, Kasm ve Behre
- Resm-i Gevvare

Şimdi sırasıyla bu vergilere kısaca değinelim.

3.1.3.1- Resm-i Bağ:

Bu vergi bağlardan alınan bir vergidir. Verginin oranı, II. Beyazıt ve Kanuni Sultan Süleyman dönemine ait kanunnamelerde bölgelere göre 5 ile 10 akçe arasında değişmiştir.¹⁴⁹ Bazı bölgelerde çubuk hesabına göre ve bazı bölgelerde maktu olarak alınırken; bazı bölgelerde ise, bağlardan dönüm resmi alınmaktaydı. Bu ise, bedel-i öşürden başka bir şey değildir. Dönüm resmi alınmayan bölgelerde de üzüm tam anlamıyla olgunlaştığında bağlara güvenilir kimseler gönderilip üzümün değeri takdir edilirdi. Takdir edilen bu değere göre de öşrü alınırdı.

3.1.3.2- Resm-i Şıra:

Bu vergi, *pekmez öşrü* olarak da adlandırılmaktadır. Üzüm şirasından alınan bu verginin oranı, bölgelere ve dönemlere göre farklılık göstermekle birlikte, genellikle % 10 ile % 50 arasında değişmiştir. Aynı veya nakdi (para) olarak alınan bu verginin oranının belirlenmesine etki eden en önemli faktör odun olmuştur. Çünkü o dönemlerde pekmezin elde edilmesinde çok fazla miktarda odun kullanılmaktaydı.¹⁵⁰

Resm-i şıranın alınma zamanı, üzümlerin tekneye girip sıkıldığı ve pekmezin elde edildiği mevsimdir. Ancak bu verginin alınabilmesi için daha önceden bunun defterde gelir kaydedilmiş olması gerekir.

Bazı bölgelerde resm-i şıranın bağ resmine ilave edildiği ve bağ vergisinin buna göre alındığı uygulamasına da rastlanılmaktadır.

3.1.3.3- Resm-i Bahçe:

Bu vergi, meyve bahçelerinden alınmaktaydı. Birçok bölgede, *bahçe hasılının öşrü* olarak da adlandırılmaktaydı. Bahçe meyve veriyorsa öşrü alınırdı. Bahçe vergisinin alınması, elde edilen ürünün satışa konu olması ile ilgiliydi. Eğer kişi, sadece kendi ev gereksinimini karşılamak için bahçe oluşturmuşsa ondan herhangi bir vergi alınmazdı. Meyvelerin satılması halinde vergisi alınırdı. Evin gereksinimini karşılamak amacını taşımayan, yani satılmak amacıyla üretilen meyvenin az veya çok olması önemli değildir. Bu verginin miktarı, %10- 50

¹⁴⁹ Akgündüz, (1990b), age, sf. 57; Akgündüz, (1990c), age, sf. 381.

¹⁵⁰ Kazıcı, age, sf. 128.

arasında değişmektedir. Verginin alınma zamanı ile ilgili olarak belirli bir dönem veya mevsim söz konusu değildir. Zira her meyve, bölge ve iklim koşullarına göre farklı zamanlarda olgunlaşmaktadır. Meyvenin olgunlaşma zamanı, aynı zamanda verginin alınma zamanıdır. Bu nedenle de, meyve olgunlaşıp toplanmadan önce sahibinden herhangi bir vergi talep edilemezdi.¹⁵¹

3.1.3.4- Resm-i Bostan:

Bu vergi kavun, karpuz, salatalık vb. gibi bostan ürünlerinden alınmaktaydı. Bahçe vergisinde olduğu gibi, bu vergide de, bostan ürünlerinden ticari bir faydanın sağlanıp sağlanmaması durumu vergiye konu olup olmamada önemli bir rol oynamaktaydı. Eğer bostandan elde edilen ürün, satılıp para kazanma amacıyla yetiştiriliyorsa, bu takdirde % 10- 50 oranında bir vergi alınırdı. Bostan ürünlerinin sadece evin gereksinimlerinin karşılanması amacıyla yetiştirilmesi durumunda herhangi bir vergiye konu olması söz konusu olmamaktaydı.¹⁵²

Verginin alınma zamanı, ürünlerin olgunlaşma mevsimidir. Bu vergi, kolaylık olması amacıyla nakdi olarak da alınmaktaydı.

3.1.3.5- Resm-i Fevaki:

Osmanlı İmparatorluğu kanunnamelerinde *öşr-i meyve* olarak da adlandırılan bu vergi, bağlardan başka diğer yerlerde yetişen her türlü meyveden alınmaktaydı. Bazı yerlerde ise bu vergi, hangi meyveden alınıyorsa o meyvenin adını almaktaydı. Örneğin Aydın livasında incirden alınan bu vergi için *resm-i tin* tabiri kullanılmaktaydı.¹⁵³

Bu verginin oranı ise, % 10 ile % 50 arasında değişmekteydi. Bu verginin toplanma zamanı da meyvenin olgunlaşma zamanıdır.

3.1.3.6- Resm-i Kovan:

Osmanlı kanunnamelerinde *kovan resmi*, *resm-i küvvare*, *zenbur resmi* ve *öşr-i asel* gibi adlar da alan bu vergi, reyanın elde ettiği bal ürünlerinden alınmaktaydı. Bu vergi, bazı bölgelerde bal olarak, bazı bölgelerde ise sıkıntıya neden olmamak amacıyla öşür karşılığı olarak akçe türünden alınıyordu.¹⁵⁴

Kovan, bulunduğu yere tabidir. Bu nedenle öşrü, toprağından bal alınan si-pahiye aittir. Eğer bu vergi akçe olarak alınıyorsa, defterde hangi miktar yazılı ise o alınmakta, daha fazlası alınmamaktaydı. Eğer defterde akçe olarak yazılmamışsa, o zaman normal öşür şeklinde alınırdı.

¹⁵¹ Kazıcı, age, sf. 129.

¹⁵² Kazıcı, age, sf. 129-130.

¹⁵³ Kazıcı, age, sf. 130.

¹⁵⁴ Kazıcı, age, sf. 131

Reayanın bağlı bulunduğu tımar sahibi tarafından bal vergisinin alınabilmesi için bunun defterde gelir kaydedilmiş olması gerekir. Eğer bu vergi defterde gelir olarak yazılmamış ise, vergiyi reayanın bağlı olduğu sipahi değil, arının toprağında bal yaptığı kişi alırdı. Bu durumda, reayanın bulunduğu asıl toprak sahibi, kendi reayası olduğunu belirterek herhangi bir hak iddiasında bulunamazdı. Tımar sahibi için geçerli olan bu durum, reaya için de geçerlidir. Bir sipahinin defterli reayası olmayıp (hariç reaya) kovanlarını herhangi bir sipahinin toprağına getirip bal elde eden kişiden de o toprağın sahibi öşür alırdı. Dolayısıyla reaya, söz konusu sipahinin defterli reayası olmadığını iddia ederek öşrünü vermekten imtina edemezdi.

Defterde öşür yazılmış bulunan bölgelerde her on kovandan bir kovan bal öşür olarak alınırdı. Bununla birlikte arıların kışlık gıdası için bırakılmış bulunan baldan öşür alınmazdı. Öşre bedel olarak maktu vergi yazılmış bulunan bölgelerin bazılarında kovan başına bir akçe, bazılarında iki akçe alınmaktaydı.¹⁵⁵

Bu vergide bazı kimseler için belirli oranlarda muafiyet söz konusuydu. Vergi ödeme bakımından bunların reaya olup olmamaları önemli değildi. Bazı mansıp sahipleri, kadılar, müderrisler, mülazımlar, kalelerde bulunan gönüllüler arılardan bal elde etmeleri durumunda belli bir muafiyetten yararlanmaktaydılar. Ayrıca yeniçerilerin kendi gereksinimleri için besledikleri arılardan dokuz kovana kadar olan kısmı vergiye tabi değildi. Arıların on veya daha fazla kovan olması durumunda tamamından öşür alınırdı. Yine belli bazı görevlerde bulunanlar, bu hizmetlerinden dolayı bu vergiden kısmen muaf sayılmaktaydılar. Örneğin Karaman'da küherçile imalathanesinde çalışanlardan normal verginin yarısı alınıyordu.¹⁵⁶

3.1.3.7- Resm-i Harir:

Bu vergi, ipek böceklerinin yaptıkları kozalardan alınmaktaydı. *Arazi-i emiriyede* yetişen dut ağaçlarının yapraklarının tüketilmesi, bu verginin alınmasının nedenini oluşturmaktaydı. Bu vergide de, vergi oranı % 10 ile % 50 arasında değişmekteydi.¹⁵⁷

İpek satıcısı kozalarını pazara getirip satmak istediğinde ipeğin cinsi, miktarı ve kalitesi belirlenerek öşrü alınırdı. Daha sonra herhangi bir anlaşmazlığın ortaya çıkmasını önlemek amacıyla satıcıya, öşrünün alındığına ilişkin bir belge verilmekteydi.¹⁵⁸

¹⁵⁵ Kazıcı, age, sf. 132; Akgündüz, (1990b), age, sf. 58-59; Akgündüz, (1990c), age, sf. 314,383.

¹⁵⁶ Kazıcı, age, sf. 132.

¹⁵⁷ Kazıcı, age, sf. 133.

¹⁵⁸ Kazıcı, age, sf. 133.

3.1.3.8- Resm-i Pembe:

Bu vergi, Osmanlı İmparatorluğu sınırları içerisinde yetişen pamuk ürünlerinden alınmaktaydı. Pamuk kozalarının olgunlaşıp tamamen açılmış bulunmaları, bu ürünün hasat zamanı olarak kabul edilmekteydi. Bu da öşürün o dönemde alındığını göstermektedir. Pamuktan alınan öşürde oran, diğerlerinde olduğu gibi % 10 ile % 50 arasında değişmektedir.¹⁵⁹

3.1.3.9- Resm-i Giyah:

Kanunnamelerde bu vergi *resm-i giyah*, *çayır öşrü* ve *çayır resmi* gibi adlarla anılmaktadır. Her yıl biçilen çayırdan alınan bu vergi, öşür olarak defterde hangi miktarda yazılmış ise, ancak o kadar alınabilirdi. Defterde yazılandan daha fazlası alınamazdı. Yine bu vergi, biçilen ottan alınırdı. Biçilmeyen ottan herhangi bir vergi alınamazdı. Dinlendirilmek amacıyla sürülmeyen (nadasa bırakılan) tarlada yetişen otun öşrü de alınmazdı. Ancak bu durumun üç yıl üst üste devam etmesi halinde, ot kimin tarafından biçilirse biçilsin, arazi sahibine otun arabası başına ikişer akçe vermek zorunluluğu vardı. Bu verginin oranı, bölgelere göre farklılık göstermekteydi.¹⁶⁰

3.1.3.10- Resm-i Ağ:

Balık öşrü de denilen bu vergi, her yerde miri (devlet/merkezi hazine) için alınmaktaydı. Bu vergi, göl ve nehir kenarlarında bulunan kimselerin avladıkları balıkların öşrü olarak kabul edilmekteydi. Bazı bölgelerde bu vergi için önceleri maktu bir miktar konmuştu. Fakat bunun yasal bir şey olmadığı anlaşıldığından bu uygulamadan vazgeçildi. Bu vergide de öşür oranı, bölgelere göre farklılık gösteriyordu.¹⁶¹

3.1.3.11- Resm-i Odun:

Bu vergi, Osmanlı İmparatorluğu kanunnamelerinde *resm-i hime* veya *resm-i odun* olarak adlandırılmaktadır. Bu verginin miktarı, her haneden bir araba odundur. Bunu mevsiminde vermeyenlere üçer akçe para cezası verilirdi.¹⁶²

3.1.3.12- Dimos, Kasm ve Behre:

Dimos ve kasm, Suriye bölgesinde harac-ı mukaseme olarak alınan öşre denir. Bunlardan elde edilen hasılat üzerinden alınana kasm, akçe ya da maktu

¹⁵⁹ Kazıcı, age, f. 133-134.

¹⁶⁰ Kazıcı, age, sf. 134.

¹⁶¹ Kazıcı, age, sf. 134-135.

¹⁶² Kazıcı, age, sf. 135.

olarak alınan öşre ise, dimos denirdi. Harac-ı mukasemeyi karşılamak üzere Irak bölgesinde alınan vergi için de behre kelimesi kullanılmaktaydı.

3.1.3.13- Resm-i Gevvare:

Geveri denilen sebze ve meyvelerden alınan bir vergidir. Erken yetiştir tur-fanda olarak satışa konu olan her türlü meyve, nohut, bakla, mercimek, soğan, sarımsak gibi ürünler bu verginin konusuna girmektedir. Verginin alınma zamanı, ürünlerin toplanmaya başlandığı dönemdir. Verginin oranı diğerlerinde olduğu gibi % 10 ile % 50 arasında değişmektedir.¹⁶³ Bu vergi, normal ve zamanında yetişen hububattan alınan öşür gibidir.

3.1.4- Cizye:

Osmanlı vergi hukukunun *Tekalif-i Şer'iyye* bölümü içerisinde yer alan cizye, devletin en önemli gelir kaynaklarından birini oluşturmaktaydı. İslam hukukuna göre cizye, devletin Müslüman olmayan vatandaşını (tebaasını) yakından ilgilendiren bir vergidir.¹⁶⁴ Kelime anlamı ceza olan cizye, Müslüman olmayanlardan askerlik görevlerini yerine getirmemeleri karşılığında alınan bir tür dereceli baş vergisidir. Osmanlı İmparatorluğu'nda cizye uygulamasının devletin ilk kuruluş yıllarından itibaren var olduğu söylenebilir.

Osmanlı İmparatorluğunun savaşlar sonucunda fethedip ele geçirdiği topraklar, hemen merkeze bağlı bir eyalet haline getirilirdi. Bu topraklarda ikamet eden ve Müslüman olmak istemeyen gayrimüslimler cizye vermekle yükümlü tutulurlardı.

Osmanlı İmparatorluğu'nda cizye toplayacak memurlar özenle seçilirdi. Rüşvet, iltimas veya başka yollarla yeteneksiz kimselerin bu görevlere atanmaları önlenir ve bu iş güvenilir kimselere verilirdi.¹⁶⁵ Cizye tımarlı sipahiler aracılığıyla toplanmamakta, doğrudan cizyedarlar aracılığıyla toplanarak devlet hazinesine aktarılırdı.

Gayrimüslimlerle ilgili vergilerin toplanmasına bakan cizye muhasebesinde defterler gayet düzenli ve özenle tutulurdu. Önce merkezden atanan bir memur vergi toplanacak bölgeyi kaydeder ve cizye muhasebesinde buna dayanılarak vergi mükelleflerine ait bir defter meydana getirilirdi. Böylece vergi mükellefleri belirlenir ve tahrir işlemi gerçekleştirilirdi. Her cizye toplama bölgesi için bu işlem ayrı ayrı yapılırdı. Padişah tuğrası ile onaylanan bu defterler cizyedarlara

¹⁶³ Sayın, (1999), age, sf. 39.

¹⁶⁴ * Cizyeye İslamiyet'in ilk kuruluş yıllarında rastlanmaktadır. Mekke'nin fethinden sonraki dönemde ve özellikle İslamiyet'in yayılma dönemlerinde fethedilen bölgelerdeki gayrimüslimlere seçimlik bir hak verilirdi: Ya İslamiyet benimsenecek ya da cizye ödenecekti.

¹⁶⁵ Ercan, age, sf. 375.

verilerek, ilgili bölgelere gönderilirdi. Bu arada o bölgenin kadısına da bir ferman gönderilir ve cizye toplamada yardımcı olması istenirdi. Vergi mükellefleri, kayıt defteriyle gelen cizyedara *Emr-i Şerif* ile belirlenen miktardaki cizyeyi öderlerdi. Cizye, cizyedarın elindeki deftere dayanılarak toplanır ve toplanırken de bir defter cizyedar ve bir defter de kadı tarafından tutulurdu. Cizye toplandıktan sonra defterler birbirleriyle karşılaştırılarak kontrol edilirdi. Bundan sonra defter, kadı tarafından imzalanıp mühürlenir ve bir torba içine konulduktan sonra tekrar torbanın ağzı mühürlenir ve cizyedar eliyle cizye muhasebesine gönderilirdi. Bu sı-
kı kayıtlar sayesinde, hem mükelleflerin ve hem de devletin herhangi bir zarara uğraması önlenirdi. Bu defterler merkezde icmal defterlerine kaydedilir, ayrıca cizye ile ilgili hükümler de ayrı defterler halinde tutulurdu. Gerekmesi halinde de, vergi mükelleflerinin özelliklerini gösteren belirtilerde deftere kaydedilirdi.¹⁶⁶ Cizye toplandıktan sonra her mahalle veya köye cizyenin toplandığını gösteren bir belge verilirdi. Bu belgeye *Temessük* veya *Tezkire* denirdi.¹⁶⁷

Osmanlı İmparatorluğu'nda cizye miktarı, şer-i kurallara göre şeyhülislam tarafından verilen fetva ile belirlenirdi. Her yıl cizye miktarının belirlenmesi ve ilanı hükümdarın sorumluluğu altında olmakla birlikte cizye için düzenli olarak her üç yılda bir *Nev Yafte Yıl* adıyla genel bir teftiş yapılırdı. Bu teftişte, ölüler kayıttan düşülür, herhangi bir nedenden dolayı deftere işlenmeyenler ile cizye mükellefi durumuna gelenler (baliğ) *nev yafte* olarak deftere eklenerek kayıt edilirdi.¹⁶⁸

Cizye mükellefi olabilmek için erkek olmak, ergin (yetişkin) olmak, sağlıklı ve çalışabilecek güçte olmak gerekmektedir. Kadınlar, çocuklar, hasta ve sakatlar, çalışabilecek gücü olmayan yaşlı erkekler, sadaka ile geçinen rahipler, köle ve dilenciler cizye mükellefi değillerdi. Diğer bir ifadeyle, cizye mükellefleri 14-75 yaşları arasındaki sağlıklı erkeklerdir. Dolayısıyla Osmanlılarda cizyenin tamamen İslam hukuku esaslarına göre uygulandığı söylenebilir.

Başlangıçta, devletin bütün bölgelerinde aynı miktarda cizye alınmıyordu. Zira bu dönemde, tedavülde bulunan paranın değeri de aynı değildi. Bu nedenle cizye miktarı, verilen fetvalara ve bölgelere göre azalıp çoğalabiliyordu. Bu konuda dikkatimizi çeken en önemli fetva şeyhülislam Ebu's-Suud Efendi'nin (1545-1574) fetvasıdır. Bu fetva sayesinde, o dönemin fakirlik ve zenginlik ölçüleri gibi toplumun sosyal yapısı hakkında da bilgi sahibi olmaktayız. Nitekim bu fetvada; "*Amele kadir olan kafir ki, ikiyüz dirhem-i şer'iyyeye kadir olmaya, ol makule ednadır, on iki dirhem-i şer'i alınır. İkiyüz dirhem-i şer'iyyeye kadir olup amele kadir olan evsat makulesidir, yirmi dirhem-i şer'i alınır. On bin dirhem-i*

¹⁶⁶ Ercan, age, sf. 380-381.

¹⁶⁷ Ercan, age, sf. 376.

¹⁶⁸ Kazıcı, ge, sf. 136.

şer'iyyeye malik olan a'la makulesidir, onların cizye-i şer'iyyeleri kırk dirhem-i şer'idir" denmektedir.¹⁶⁹ Ancak, bu miktar daha sonraki dönemlerde değişmiştir.

Cizye, mükelleflerin mali durumlarına göre üç sınıf üzerinden alınırdı. Bunlar; A'la (yüksek derecede cizye ödeyenler), Evsat (orta derecede cizye ödeyenler) ve Edna (düşük derecede cizye ödeyenler) olarak sıralanırdı. Kısmen toplumun sosyo-ekonomik durumundan kaynaklansa bile, büyük ölçüde devlet müsama-hasının bir sonucu olarak cizye mükellefinin tabi bulunduğu sınıflamada en az cizye verenlerin (edna sınıfı) sayısı, her zaman diğer sınıflardan daha fazla ola-gelmıştır. Örnek olması bakımından 1691 yılının Brud kazası ve bağlı bulunan yerlerde cizye verenlerin sınıflarına göre sayısına baktığımızda, karşımıza aşağıdaki tablo çıkmaktadır;¹⁷⁰

A'la (yüksek derecede cizye ödeyenler) 27,
Evsat (orta derecede cizye ödeyenler) 147,
Edna (düşük derecede cizye ödeyenler) 166.

Cizye kayıt defterlerinde, cizye veren kişilerin adları ve bütün dış fiziki yapıları da belirtilmiştir.¹⁷¹ Cizye tahsildarı, cizye kağıdına bölgenin adı ile cizye mükellefinin adını işaretler ve mükellef kişinin dış görünüşünün belirgin özelliklerini (uzun boylu, aralık kaşlı, kır bıyıklı vb. gibi) belirtirdi. Cizye mükellefi olan kişi, tahsildara vadesi gelen vergi tutarını ödedikten sonra, bu durumu belgeleyen cizye kağıdını alırdı. Cizye kağıdının özenle saklanması ve vergi memurları tarafından istenmesi halinde gösterilmesi gerekirdi.¹⁷² Böylece cizye memurlarının herhangi bir haksızlığa neden olmaları da önlenmiş oluyordu. Zira bütün fiziki yapısı ile defterde adı yazılı bulunan kimse, sadece kendisine tarh edilmiş bulunan vergiyi öderdi. Bunun dışında herhangi bir şey ödemezdi. Vergi tahsildarlarının yasal olmayan fazla bir vergi istemeleri halinde, mükelleflerin itiraz hakkı bulunduğu gibi şikayet hakkı da bulunmaktaydı. Bu uygulamanın son dönemlere kadar devam ettiği anlaşılmaktadır. Bazen yanlışlıkla alınan cizyenin veya fazlalıkların hemen iade edildiği de görülmektedir.¹⁷³

Osmanlı İmparatorluğu'nda hazine için tahsil edilen cizye, her yılın Muharrem ayında değişik kurumlarca toplanıyordu. Birliği ortadan kaldıran bu uygulama, bazen devlet hazinesini büyük sıkıntılara sokuyordu. Bu durumu düzeltmek için 1689 yılında Sadrazam Köprülüzade Fazıl Mustafa Paşa, devrin ileri gelenleri ile yaptığı görüşmelerden sonra, cizyenin toplanmasını belli bir kural ve sisteme

¹⁶⁹ Kazıcı, age, sf. 138.

¹⁷⁰ Kazıcı, age, sf. 139.

¹⁷¹ Nedkoff, Boris Christoff. (1944) "Osmanlı İmparatorluğu'nda Cizye" *Bellekten*, Cilt VIII, sayı 32, Türk Tarih Kurumu Yayınları, sf. 623; Kazıcı, age, sf. 139.

¹⁷² Nedkoff, age, sf. 623.

¹⁷³ Kazıcı, age, sf. 139-140.

bağlayarak toplama işinin tek elden yapılmasını sağladı. Bundan sonra, her üç sınıf zımmi için ayrı birer mühür kazdırdı. Bu mühürlere “a’la”, “evsat” ve “edna fakir” gibi kayıtlar koydurttu. Her yıl için tarihleri değişen bu mühürlerin ve dolaşısıyla cizye mükelleflerinin açık ve kesin bir şekilde birbirlerinden ayrılabilmesi için bu mühürlerin gerek şekillerinde ve gerekse yazı karakterlerinde farklı uygulamalara gidildi. Bu uygulamanın uzun bir süre devam ettiğini gösteren mühürler 1852 yılına aittir.¹⁷⁴

Bu uygulamada, cizye mühürleri ile birlikte cizye kağıtlarının renkleri de değişiyordu. Kağıtların üzerinde de cizyenin hangi yıla ait olduğu, sınıfı, cizye muhasebesi, baş hazineदार ve cizye umum mülteziminin adları vardı.¹⁷⁵

Bazı hizmetlerinden dolayı bir kısım insanların cizyeden kısmen veya tamamen muaf tutuldukları görülmektedir. Devlet ile toplumun iç ve dış güvenliğinde yararlılıkları görülenler veya devlet için önemli hizmetler yapmış bulunanların bu hizmetleri karşılığında, vergi vermekten af edildiklerini gösteren belgeler oldukça fazladır. Bunun dışında, İstanbul’da ikametlerine resmen izin verilen yabancı elçilerin tercümanı olan zımniler de cizyeden muafı.

Cizye, 1856 yılında “İslahat Fermanı” ile kaldırıldı. Bu ferman, Osmanlı tebaası arasında eşitlik ilkesini getiriyordu. Buna göre, gayrimüslimler de askerlik görevini yerine getireceklerdi. Cizye askerlik görevi yerine alındığından, artık böyle bir verginin alınmasına gerek bulunmamaktaydı. Bunun üzerine, bu kişilerden belirli bir vergi (bedel-i askeri) alınarak askerlik hizmetinden muafiyetleri sağlandı. Böylece cizye vergisi kaldırılmış olmakla beraber, adı değişerek aynı içerikle bu uygulama XX’nci yüzyılın başlarına kadar devam etmiştir. B. C. Nedkoff, cizyenin son kalıntıları olan askerlik vergisinin tamamen ortadan kaldırılmasının, ancak ikinci Meşrutiyet döneminde yürürlüğe giren 7 Ağustos 1909 tarihli genel askerlik zorunluluğunu getiren kanunla sağlanabildiğini belirtmektedir.¹⁷⁶

3.1.5- Hayvanlarla İlgili Vergiler:

Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde yaşayan tebaanın önemli bir bölümü hayvancılıkla uğraştığından, mali sistemde hayvanlarla ilgili çeşitli vergilere de rastlanılmaktadır. Osmanlı mali literatüründe hayvanlar iki bölümde değerlendirilmektedir. Bunlar; et, yün, kıl, süt ve derilerinden yararlanılan her türlü ağınam,¹⁷⁷ sığır ve domuz (canavar) olarak adlandırılan çatal tırnaklılar ve at,

¹⁷⁴ Kazıcı, age, sf. 143-144.

¹⁷⁵ Kazıcı, age, sf. 144.

¹⁷⁶ Nedkoff, age, sf. 630.

¹⁷⁷ **Ağınam**, ganem (koyun) kelimesinin çoğuludur. Fakat daha çok koyun ve keçi olarak anlaşılmaktadır.

beygir, kısrak, katır ve merkep (deve de bu gruba dahildir) bütün tırnaklılardır.¹⁷⁸

Ağnamın koyun cinsinden olanları kıvırcık, karaman ve dalgıç; keçi cinsinden olanları ise kıl ve tiftikti. Bunlardan alınan vergileri zaman, durum, bölge ve şartlara göre aşağıdaki şekilde sınıflandırabiliriz.

- Ağnam Resmi (Adet-i Ağnam),
- Ondalık Ağnam Resmi,
- Otlak, Yaylak, Kışlak Resmi,
- Zebhiye Resmi,
- Selamet Akçası,
- Ağnam Bacı,
- Ağıl Resmi,
- Canavar Resmi,
- Yapağı Resmi- Kıl Resmi,
- Bedel-i Ağnam Celepkeşan Aidatı.

Sayılan bu vergilerden bir bölümü, bazı yerlerde zekat benzeri olarak 1/40 oranında, bazı yerlerde ise zamana göre koyun ve keçi başına bir akçeden başlamak üzere çeşitli miktarlarda alınıyordu. Yine bu vergiler, bazı yerlerde belli bir hizmet karşılığı olarak affedilmekteydi. Örneğin, 1455 tarihli bir belgeye göre 12 *Avarız Haneli* bey karnesi sakinlerinden her hane, adet-i ağnam ve diğer vergilerden muaf tutulma karşılığı olarak yılda sekiz yük odun sağlamak ve beşer gün hizmet sunmakla yükümlü tutulmuşlardır.¹⁷⁹

Hayvanlar üzerinden alınan bu vergi türlerini biraz daha ayrıntılı olarak tanıyalım.

3.1.5.1- Ağnam Resmi:

Osmanlı İmparatorluğu'nda, özellikle büyük oranda koyun besiciliği yapan, diğer bir ifade ile ağnama (koyun ve keçi) sahip olan Müslümanların vermekle yükümlü oldukları bir vergidir. *Resm-i ganem*, *resm-i merai* ve *koyun resmi* gibi adlar da alan bu verginin miktarı, zaman içerisinde değişiklikler göstermiştir.

Ağnam vergisinin kaynağı şer-i hukuk olmasına rağmen, verginin tarh edilmesinde farklı esaslar gözetilmiştir. Şer-i esaslar bakımından koyundan sadece zekat veya zekata karşılık bir vergi alınması gerekirken, Osmanlı Devleti'nde koyunlardan değişik isimlerde ve değişik oranlarda, bölgeler arası farklılıklar gösteren vergiler alınmıştır. Bu vergilerin hepsi aynı anda yürürlüğe konulmuş da değildir. En eski vergilerden birisi adet-i ağnam olduğu için bunu, şer-i esaslar karşılığında alınan bir vergi olarak düşünmek olanaklıdır. Zamanla değişik

¹⁷⁸ Karamürsel, Ziya. (1989), *Osmanlı Mali Tarihi Hakkında Tetkikler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, sf. 176; Kazıcı, age, sf. 146-147.

¹⁷⁹ Kazıcı, age, sf. 147.

koyun vergilerinin ortaya çıkması, büyük ölçüde ekonomik sıkıntıların sonucudur.¹⁸⁰

Ağnam resminin Fatih Sultan Mehmet döneminden önce de uygulandığını, Fatih Kanunnamelerinden öğrenmekteyiz. Fuat Köprülü, bu verginin I. Murat döneminde de varolduğunu, Tirmizli Seyyid Ali'nin çocuklarını ağnam resminden muaf tutan bir ferman dolayısıyla belirtmektedir.¹⁸¹

Tabakoğlu, adet-i ağnam vergisinin Kanunnamelerde 1595-1596 yıllarında ihdas edildiğini belirtmektedir. Tapu defterlerinde ise, bu verginin 1583 yılında varolduğunu görmekteyiz. Bunun nedeninin bazı adet-i ağnam gelirlerinin mukataa vb. yoluyla merkez hazinesine bağlanmasının başlangıcı olduğu söylenebilir. Çünkü bu verginin resm-i ağnam ve resm-i ganem adıyla çok öncelerden varolduğunu bilmekteyiz.¹⁸²

Adet-i ağnam vergisi, Müslümanlardan alınan bir vergi olup adet-i gulamiyye ve resm-i ağıldan oluşmaktaydı. Müslüman olmayanlar cizye verdikleri için bu vergiden muaftılar. Ancak 1691 tarihinden itibaren vergi gelirlerinde ortaya çıkan azalmayı gidermek amacıyla gayrimüslimler de vergi kapsamına alınmışlardır.¹⁸³

1705 yılından itibaren verginin tımar, vakıf ve mülk arazilerinde olmasına bakılmaksızın doğrudan hazineye aktarılması kararlaştırılmıştır. Böylece, vergi birkaç kazadan oluşan mukataalar yoluyla hazinenin düzenli gelir kaynakları arasında yer almıştır.¹⁸⁴

Bazı hizmet erbabı bu vergiden tamamen muaf tutulduğu gibi, bazıları da kısmen muaf sayılmaktaydılar. Bunlar; sadat (seyyid)¹⁸⁵, mansıp (makam) sahipleri, padişah kulları ile askeri sınıfa mensup olanlardır. Ancak bu kişilerin sahip oldukları koyun sayısının 150'yi aşması durumunda, fazlası bu vergiye tabi olmaktadır.¹⁸⁶

Verginin tahsil işlemi yılda bir kez olmak üzere Mart ayı başında koyunların sayılmasından sonra yapılmaktaydı. Konar göçerler bu vergi kapsamı dışında tutulmuşlardı.¹⁸⁷

Bu vergi tımar sisteminin uygulandığı yerlerde tımar sahibi tarafından, mi-riye ait olan yerlerde defterdar, kethüda veya bu işi yapmakla görevlendirilmiş

¹⁸⁰ Uzun, Ahmet. (2006), *İstanbul'un İaşesinde Devletin Rolü: Ondalık Ağnam Uygulaması- 1783-1857*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, sf. 43-44.

¹⁸¹ Köprülü, age, sf. 75.

¹⁸² Tabakoğlu, age, sf. 57-58.

¹⁸³ Uzun, age, sf. 45.

¹⁸⁴ Tabakoğlu, age, sf. 167.

¹⁸⁵ Hz. Muhammed'in neslinden olanlar.

¹⁸⁶ Kazıcı, age, sf. 150.

¹⁸⁷ Uzun, age, sf. 45.

bulunan kimseler tarafından hayvanlar sayılarak alınırdı. Bu sayım işleminin ve dolayısıyla alınacak verginin ahali için bir takım zorluklara ve haksızlıklara dönüşmemesi için son derece dikkatli davranılırdı.

Bu vergi, ağnamın sayısına bağlıdır. Hayvan sahipleri, hiçbir şeyi saklamadan ellerindeki ağnamın sayısını doğru olarak yazdırmak zorundaydılar. Bu yazımdan sonra ağnamın vergisi kaç akçe tutmuşsa o alınırdı. Bölgelere göre bu verginin miktarında değişiklikler olabiliyordu.

Devlet adına bu verginin tahsili ile görevlendirilenlerin, miriye ait olan bu vergiyi eksiksiz olarak hazineye teslim etmeleri gerekiyordu. Hangi neden ve şekil-de olursa olsun topladığı vergiyi zimmetine geçiren tahsildar, yönetim tarafından büyük cezalara çarptırılırdı.

3.1.5.2- Ondalık Ağnam Resmi:

Ondalık ağnam vergisi, başlangıçta aynı olarak tahsil edilmekteydi. Ancak, verginin aynı olarak tahsil işleminde bir takım zorluklarla karşılaşılması nedeniyle bazı bölgelerde verginin bedel olarak tahsili uygulamasına geçilmiştir. Bedel olarak yapılan tahsilatın kapsamı zamanla büyüdüğünden ondalık ağnam vergisi, hazine açısından önemli bir gelir kaynağı haline gelmiştir.¹⁸⁸

Ondalık ağnam vergisi, başlangıçta hazineye gelir sağlanması amaçlanarak konulmuş bir vergi değildi. Öncelikli amaç, hazineye gelir sağlanmasından ziyade, aynı olarak çeşitli yerlere ve kişilere verilmesi planlanan et miktarının piyasa-dan sağlanması yerine, vergi olarak tahsil edilip ilgili yerlere aktarılması yoluyla giderlerden tasarruf sağlama anlayışı söz konusuydu. Böylece et gereksinimi için harcanacak tutar hazineye kalmış oluyordu. Özellikle, başkentin iâşesinin piyasa koşullarından karşılanmasının güçlükleri nedeniyle, yönetim doğrudan sürece katılmak ve bu gereksinimi karşılamak zorunda kalmıştı.¹⁸⁹

Verginin temel amacı ordunun et gereksiniminin karşılanmasıdır. Bunun yanında tahsilatın bir bölümü canlı olarak kasaplara dağıtılarak halkın et gereksiniminin sağlanmasına da katkıda bulunuluyordu.¹⁹⁰

Ondalık ağnam resmi, diğer koyun vergilerinin aksine sadece Rumeli'den alınan bir vergiydi. Bununla birlikte Rumeli'de yer alan Bosna-Hersek eyaleti ile İşkodra sancağı ondalık ağnam resmi uygulaması dışında tutulmuştu. Bunun nedeni, bu bölgenin genel olarak ormanlık ve bataklık alanlarla kaplı olması ve dolayısıyla koyun yetiştirme olanaklarının sınırlı olmasıdır. Yine, Eflak ve Boğdan, Rumeli'de yer almasına rağmen bu vergi uygulamasına tabi tutulma-

¹⁸⁸ Uzun, age, sf. 58.

¹⁸⁹ Uzun, age, sf. 59.

¹⁹⁰ Uzun, age, sf. 59.

miştir. Ancak bu bölgede ondalık ağnam resmine benzer bir şekilde, devlet görevlisi olan sayıcılar ve celep tüccarlar aracılığıyla koyun satın alınması yaygın bir uygulamaydı. Bu bölgelerin dışında tüm Rumeli’nde bulunan vilayet, kaza ve köylerdeki yaylak, kışlak, koru-yu hümayun, çiftlik, ağıl ve diğer yerlerde bulunan koyunlardan, mubayaa mevsimi geldiğinde görevli sayıcılar aracılığıyla ve onda bir oranında ondalık ağnam vergisi tahsil edilmekteydi. Yönetimin fermanla belirledikleri dışında halktan gelen her türlü muafiyet ve benzeri iddialar kabul edilmiyordu. Öte yandan hem sayıcıların hem de halkın uyması gereken kurallar verilen fermanlarla ayrıntılı bir biçimde açıklanıyor ve tahsil işlemlerinin bu kurallar çerçevesinde yapılması isteniyordu. Gerek halktan ve gerekse sayıcılardan gelen şikayetler titizlikle değerlendiriliyor; halkın ve hazinenin zarar görmemesi düşüncesi çerçevesinde karara bağlanıyordu.¹⁹¹

Bu vergi için dört kol (vergi bölgesi) belirlenmişti. Bunlar; Bahar, Vraca, Samakov ve Selanik kollarıydı. Bu işlerden sorumlu olarak atanan hassa kasapbaşısı (ağnam müdürü), hem aynı ve hem de nakit olarak toplanan vergiyi tahsil ederdi. Bu kişi, verginin toplanması ile ilgili bütün işlemlerden sorumluydu.¹⁹²

Ondalık ağnam resmi yılda bir defa alınırdı. Her yıl sayım ve tahsil mevsimi gelince verginin idaresinden sorumlu olan hassa kasapbaşısı her bir kolun içerisinde yer alan kaza ve köylerdeki koyunların sayılıp onda birinin belirlenmesi ve belirlenen orandaki verginin tahsil edilmesi için ayrı ayrı fermanlar çıkarılmasını talep ederdi. Bu fermanlar padişahın hatt-ı hümayunu ile onaylandıktan sonra geçerlilik kazanırdı. Fermanlarda gerek tahsil işleminde yer alacak kişilerin ve gerekse koyun sahiplerinin uyması gereken esaslar ayrıntılı olarak açıklanırdı. Hazırlanan fermanlar sayıcılara verilir ve onlarda bu fermanları sorumlu oldukları bölgenin müşirine ibraz ederek (bu uygulama Tanzimat’tan sonra başladı) tahsil işlemine başlardı. Sayıcılar her bir kazadan mubayaa ettikleri koyunların miktarını gösteren resmi bir belge (ilamat-ı şeriyeye) almak ve İstanbul’a geldiklerinde bunu koyun kalemine kayıt ettirmekle yükümlüydüler. Tahsil edilen koyun miktarında herhangi bir eksiklik söz konusu olursa, bu kendilerinden tanzim ettirilirdi.¹⁹³

Ondalık ağnam vergisinin tahsilinden ilgili yerlere dağıtılmasına kadar bütün ayrıntıların baş sorumlusu hassa kasapbaşısıydı. Hassa kasapbaşılığı bir devlet memurluğuydu ve bu göreve uygun görülen kişi belirli şartlara göre atanıyordu. Kasapbaşı, İstanbul’un et gereksiniminin kesintisiz olarak sağlanması için gerekli önlemleri almak ve bunları uygulamak zorundaydı. Ayrıca, onda-

¹⁹¹ Uzun, age, sf. 59-60.

¹⁹² Kazıcı, age, sf. 150-151.

¹⁹³ Uzun, age, sf. 60.

lık ağnamın sayım ve tahsilinde kullanılacak sayıcıların belirlenip ilgili kollara gönderilmesi, vergi tahsilinde herhangi bir uygunsuzluğun ortaya çıkmamasının sağlanması ve sayıcıların yaptıkları her türlü yolsuzluğun Babıali'ye bildirilmesi kasapbaşının görevleri arasındaydı. Yine görevlerini suiistimal edenlere verilen cezaların uygulanması da kasapbaşı aracılığıyla gerçekleştirilmekteydi.¹⁹⁴

Hassa kasapbaşılığı, Tanzimat'ın ilanından sonra kaldırılarak yerine ağnam müdürlüğü getirilmiştir.¹⁹⁵ Bir süre sonra da, ağnam müdürlüğünün yönetimi Ticaret Nezaretine (bakanlığına) devredildi.¹⁹⁶

Ondalık ağnam vergisi uzun yıllar devletin kendi adına görevlendirdiği sayıcı denilen memurlarca tahsil edilmiştir. Sayıcılar, istihdam ettikleri kahya ve çobanlarla koyun sahiplerinin hayvanlarını sayarak vergiyi tahsil ediyorlardı. Tahsil edilen koyunların İstanbul'a getirilmesi işlemi yine sayıcının kontrolünde gerçekleşiyordu. Tanzimat'tan sonra sistemde ortaya çıkan uygunsuzlukları azaltmak amacıyla sayıcılık görevi kaldırılmış ve kabızmal adı verilen kişilerce verginin tahsiline başlanmıştır. Bundan birkaç yıl sonra dört kolun durumları detaylı olarak değerlendirilerek mültezimlere ihale edilmesi yöntemi benimsenmiştir. Bundan da istenilen sonuç tam olarak alınamadığından, bu defa kol uygulaması kaldırılarak sancak sancak ihale sistemine geçilmiştir. 1857-1858 yılından itibaren diğer ağnam vergileriyle birlikte ondalık ağnam vergisi de kaldırılmış ve tek bir ad altında bölgelere göre farklılaşan nakdi bir koyun vergisi alınmaya başlanmıştır.¹⁹⁷

1858-1859 tarihinden itibaren bütün yerlerde tek bir adla ve eşit miktarda olmak üzere, her baş koyun ve keçiden 60 pare vergi alınmaya başlanmıştır. Yapılan yeni düzenlemeler çerçevesinde uygulanacak yeni yöntemle hazineye 11.500.000 kuruşluk ilave gelir sağlanacağı hesaplanmıştır.¹⁹⁸

Vergiden muaf tutulanlar arasında en başta İstanbul'a koyun getiren celepler belirtilebilir.¹⁹⁹ Tanzimat'tan sonra İslimye'de kurulu olan çuka fabrikasında gereksinim duyulan yapağının bir kısmının sağlandığı İspanya koyunu ondalık ağnam vergisinin en önemli istisnasını oluşturmaktaydı. Osmanlı yönetimi kaliteli çukanın İspanya koyunu yapağısından üretilmesi nedeniyle, bu koyun cinsinin ülkede yetiştirilmesini teşvik etmek istiyordu.²⁰⁰ Çobanların mülkiyetinde olan koyunlar da istisna kapsamına giriyordu.²⁰¹ Yine Rumeli bölgesindeki evlad-

¹⁹⁴ Uzun, age, sf. 61.

¹⁹⁵ Uzun, age, sf. 62.

¹⁹⁶ Uzun, age, sf. 63.

¹⁹⁷ Uzun, age, sf. 58.

¹⁹⁸ Uzun, age, sf. 55-56.

¹⁹⁹ Uzun, age, sf. 113.

²⁰⁰ Uzun, age, sf. 114.

²⁰¹ Uzun, age, sf. 115.

fatihanların koyunlarından da ondalık ağnam vergisi alınmıyordu. Bunlardan sadece adet-i ağnam, adet-i gulamiye ve ağıl resmi tahsil edilmekteydi.²⁰²

3.1.5.3- Otlak, Yaylak ve Kışlak Resmi:

Bu vergi Osmanlı mali sisteminde *yaylak resmi*, *kışlak resmi*, *resm-i merai*, *yatak resmi* ve *resm-i çeragah* gibi adlarla adlandırılıyordu.²⁰³ Sürülerini başka bir tımar sahibinin tımarında otlatan veya miri topraklarda yaylatan sürü sahipleri, göçebe kabileler ve gezginci yörüklerden yılda bir defa olmak üzere alınan bir vergidir. Bu vergi, bazı yerlerde sürü başına aynı, bazı yerlerde ise nakit olarak alınırdı.²⁰⁴ Bu verginin ortaya çıkışının, özellikle askeri amaçlarla at yetiştirmek için büyük bir öneme sahip bulunan çayırın devlet malı sayılması olduğu söylenebilir.

Otlak vergisine esas oluşturan sürüdür. Osmanlılarda genellikle 300 koyun bir sürü olarak kabul edilirdi. Sürü başına alınan bu vergi, bölgenin ekonomik ve sosyal durumuna göre farklılık gösterebilirdi.²⁰⁵ Örneğin II. Beyazıt dönemine ait kanunnamelerde verginin oranı a'la sürü için 20 akçe, evsat sürü için 15 akçe ve edna sürü için 10 akçe olarak belirlenmişti.²⁰⁶ Kanuni Sultan Süleyman dönemi kanunnamelerinde de vergi oranlarının değişmeden aynı kaldığını görmekteyiz.²⁰⁷

Zamanla vergiyi toplayan mültezimlerin suiistimalleri sonucunda, halkın kendi köylerinde bulunan meralarda otlattıkları hayvanlardan da vergi alınmaya başlanmış ve bu durum teamül haline gelmiştir.²⁰⁸

3.1.5.4- Zebhiye Resmi:

Osmanlı İmparatorluğu'nda, zorunlu bir gıda maddesi olan etin temin edilerek halka hem daha ucuz ve hem de daha kaliteli bir şekilde ulaştırılmasını sağlamak, dönemin ekonomik ve sosyal koşulları ile ulaşım olanakları açısından önemli bir sorundu. Toplumun bu gereksiniminin normal ve sağlıklı bir şekilde giderilebilmesi için şehir ve kasabaların dışında salhaneler kurulurdu. Eti yenen küçük ve büyük baş hayvanların kesilmesi, sadece bu salhanelerde mümkündü. Böylece hayvanların kesimi aşamasında, hem hijyenik şartlara uyulması ve hem de devlete gelir temini sağlanıyordu. Şehir ve çevrenin temizliği ve halkın sağlığını korumak amacıyla şehir içinde, sokak ve mahalle aralarında hayvan kesimi yasaktı. Hayvanların kesim işleminin mutlaka salhanelerde yapılması gerekiyordu.

²⁰² Uzun, age, sf. 115.

²⁰³ Kazıcı, age, sf. 152; Uzun, age, sf. 52.

²⁰⁴ Tabakoğlu, age, sf. 57; Kazıcı, age, sf.152.

²⁰⁵ Kazıcı, age, sf. 153-154.

²⁰⁶ Akgündüz, (1990b), age, sf. 62.

²⁰⁷ Akgündüz, (1990c), age, sf. 312, 387.

²⁰⁸ Uzun, age, sf. 52.

Bu uygulama sayesinde, şehir ve kasabaların dışında kurulmuş bulunan salhanelerde kesimi yapılan hayvanlardan bir miktar vergi alınıyordu. Kesilen hayvan başına alınan bu vergi, bölgelere göre farklı adlar alıyordu. Bunlar; *zebhiye*, *mürde bacı*, *kasaphane*, *salhane*, *kellehane*, *paçahane*, *kelle*, *ayak ve ciğer parası ile dem*, *balta*, *serçin* ve *derçin* gibi adlardır. Bu adlardan serçin ve derçin resmi, genellikle İstanbul ve Rumeli’nde kullanılıyordu. Zebhiye ve mürde bacı adları ise daha çok Anadolu ve Arabistan’da kullanılıyordu.²⁰⁹

Devletin gayrimüslim tebaasının bulunduğu yerlerde *bojik* veya *bujik* adı verilen domuz salhanelerinde domuz kesimi de yapılmaktaydı. Bunlardan da *rems-i bujik* adıyla vergi alınmaktaydı.²¹⁰

Salhanelere kesim için getirilen her bir sığırdan 4 akçe, koyun, keçi ve kuzudan 1 akçe serçin-derçin resmi alınıyordu. İstanbul’da hayvan sahibi açısından müslim veya gayrimüslim ayırımı yapılmazken, taşra salhanelerinde böyle bir ayırım söz konusudur. Taşra salhanelerinde Müslüman kişilerin kesilen sığırdan 4 akçe, mandasından 24 akçe, sağmal sığırdan 18 akçe ve koyun, keçi ve kuzusundan 1 akçe mürde bacı alınırken; Yahudilerden manda başına 36 akçe, kara sığırdan 18 akçe, besili sığırdan 24 akçe, danadan 6 akçe ve koyun, keçi ve kuzudan 1 akçe vergi alınmaktaydı. Vize, Gelibolu ve Cirmen sancaklarında kesilen koyun, keçi ve kuzudan 1 akçe, sığırdan 3 akçe, mandadan ise 8 akçe mürde bacı alınmaktaydı.²¹¹

Zebhiye vergisinin miktarı zaman içerisinde değişiklikler göstermiştir. Bu arada, “*Paçacılık İnhisarı*”nın (tekeli) bulunduğu yerlerde, vergiden başka, kesimi yapılan hayvanın baş, ayak, bazen de ciğerleri devlet tarafından alınmaktaydı. Bunlar paçacılar tarafından devlet için ayrı bir gelir kaynağı sağlanmaktaydı.

3.1.5.5- Selamet Akçası:

Osmanlı İmparatorluğu’nda ağnamdan alınan vergilerden biri de, halk arasında *toprak bastı parası* olarak adlandırılan selamet akçasıdır. Mali literatürde *geçit resmi* de denilen bu vergiye, bazı yerlerde *tırtıl bacı* adı da verilmekteydi.

Bazı iskelelerden, geçitlerden ve taşrada koyun veya keçi sürülerinin derbent ve tehlikeli geçitlerden geçişleri esnasında alınmaktaydı. Bu verginin miktar ve oranı, bölgelerin özelliklerine göre değişmekteydi.

Koyunların Dersaadet ve Bilad-ı Selase arasında, yani İstanbul’dan Üsküdar’a ve Üsküdar’dan İstanbul’a, Anvansaray, Yedikule ve diğer iskelelere sevki sırasında da bu resim alınmaktaydı. Buna göre, Üsküdar’dan İstanbul’a

²⁰⁹ Kazıcı, age, sf. 155; Uzun, age, sf. 50.

²¹⁰ Kazıcı, age, sf. 156.

²¹¹ Uzun, age, sf. 50.

ve İstanbul'dan Üsküdar'a, Anvansaray'a, Yedikule'ye ve diğer iskelelere geçen Bulgar koyunundan 2,5 akçe, kasap koyunundan 1 akçe ve kasap ve diğer şahısların sığırlarından 5 akçe geçit resmi alınmaktaydı. Bu resim taşradan sevk edilen koyunlardan da alınmaktaydı. Örneğin Erzurum, Diyarbakır ve civarından İstanbul'a, İran tarafından da Arabistan'a götürülen koyun ve keçilerden geçişleri esnasında ilgili valiler tarafından belirli miktarlarda vergi tahsil edilmekteydi.²¹²

3.1.5.6- Ağnam Bacı:

Bu vergi pazar ve panayırlara getirilen koyun ve keçilerin alım satımlarından dolayı alınmaktaydı. Bu verginin miktar ve oranı da bölgelerin ekonomik ve sosyal koşullarına göre değişmekteydi.

Osmanlı İmparatorluğu'nda tebaa, ağnam adı verilen koyun ve keçiden başka hayvanları da besliyordu. Bu hayvanlardan bir kısmının et, süt, yağ ve derisinden ve bir kısmının da gücünden yararlanılmaktaydı. Bunlar deve, sığır, at, katır ve merkep gibi hayvanlardı. Bu hayvanlar çift sürmede ve taşımacılıkta kullanıldıkları için herhangi bir vergiye tabi değillerdi. Bunlar, ağnam alım satımlarında olduğu gibi pazara getirilip satıldıkları zaman (pazar bacı olarak) kuruşta bir para olmak üzere vergileri alınıyordu.²¹³ Başlangıcı, Osman Gazi dönemine kadar uzatılabilen bu vergi, Tanzimat'a kadar devam etmiştir.

3.1.5.7- Ağıl Resmi:

Osmanlı İmparatorluğu'nda ağnama sahip olanların ödedikleri vergilerden biri de ağıl resmidir. Bu verginin ortaya çıkış tarihi kesin olarak bilinmemektedir. 1595 yılında *adet-i ağnam* ile birlikte yürürlüğe girdiği tahmin edilmektedir. Osmanlı mali sisteminde *çit parası* olarak da adlandırılan bu vergiyi sipahi alır. Ancak sipahi için, bir köyün geliri arasında ağıl resmi yazılmamış ise sipahi bu vergiyi alamazdı. Böyle bir durumda bu vergi, sadece miri için tahsil edilebilirdi.²¹⁴

Ağıl resminin miktarına esas oluşturan şey, ağnam sürüsüdür. 300 koyun veya keçiden oluşan sürü için beş akça alınıyordu. Tanzimat'la birlikte kaldırılan bu verginin alınma zamanı bölge ve iklim koşullarına göre farklılıklar göstermekteydi. Verginin alınma zamanı ile ilgili olarak kanunnamelerde, "*koyun, tam dölü alınmak için ağıla girdiği zaman muteberdir*"²¹⁵ deyiimi yer almaktadır.

3.1.5.8- Canavar Resmi:

Bu vergi Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Müslüman olmayan tebaanın muha-

²¹² Uzun, age, sf. 48

²¹³ Kazıcı, age, sf. 157.

²¹⁴ Kazıcı, age, sf. 158-159.

²¹⁵ Aktaran Kazıcı, age, sf. 158.

tap olduğu bir vergidir. Müslüman vatandaşlar tarafından canavar olarak adlandırılan domuz için alınan bu vergiye *Hıncır Resmi* de denmekteydi. Müslüman vatandaşların yaşadığı Anadolu ve Arabistan gibi bölgelerde bu verginin uygulama alanı bulunmamaktadır. Daha çok Rumeli'nin bazı sancaklarında rastlanmaktadır. Başlangıçta alınmayan bu vergi, Belgrat ve Alacahisar sancaklarında domuzların fazla çoğalması ve çayırlar ile meralara verdikleri zararların artması üzerine alınmaya başlanmıştır. Domuz başına yılda dört para olarak alınan bu vergi, mükelleflerin itirazları üzerine, 1776 yılında kaldırılmıştır.

3.1.5.9- Yapağı Resmi- Kıl Resmi:

Yapağı resminin konusu, koyunların yapağısı, kıl resminin konusu ise, keçilerin kılıdır. Yapağı resmi ilk olarak 1793-1794 yıllarında koyun başına 1 pare olarak alınmaya başlandı. 1807-1808 yılında kaldırılan bu vergi, 1811 yılında aynı miktar olarak yeniden uygulamaya konmuştur. Ülkenin her tarafında geçerli olan bu vergi, İrad-ı Cedid hazinesi gelirleri içerisinde yer almaktaydı. Başlangıçta sadece satış konusu olan yapağıdan vergi alınırken, daha sonra satış konusu olmayan yapağı da resme konu edilmiştir. Böylece kırkım sırasında yapağı tartılıp kıyyesinden^{216*} 1 para resim alınıyordu.²¹⁷

Yapağı ve kıl resmi aynı anda, fakat birbirine karıştırılmadan toplanmaktaydı. Adet-i ağnam mukataası olan bölgelerde bu iki resmi, adet-i ağnam mültezimle-ri tahsil ederken, diğer bölgelerde tahsilat işlemini, merkezden gönderilen özel görevliler gerçekleştirmekteydiler. Yapağı resmi, kısa bir süre içerisinde İrad-ı Cedid hazinesinin önemli ve düzenli gelir kaynaklarından birisi haline gelmiştir.²¹⁸

3.1.5.10- Bedel-i Ağnam Celepkeşan Aidatı:

XVIII inci yüzyılın başlarından itibaren celepkeşan sisteminin parasal bir yükümlülüğe dönüşmesiyle ortaya çıkmıştır. Uzun yıllar İstanbul'un et gereksiniminin karşılanması amacıyla canlı koyun getirilmesini garanti altına alan celepkeşan sistemi, zamanla İstanbul'a koyun getirenlerden alınan nakdi bir aidat haline gelmiştir. Aidatın miktarı celepkeşan koyunu başına 48 akçe olarak belirlenmişti. Başlangıçta bu aidat kasapçıbaşının harcamalarının yarısına yakınını karşılıyordu. Ancak, akçenin değer yitmesiyle birlikte bu bedel önemini yitirmeye başlamıştır. Tanzimat'tan sonra celepkeşan aidatı, halkın mükellef olduğu diğer vergilere ilave edilerek kaldırılmıştır.²¹⁹

²¹⁶ * **Kıyye**; yaklaşık 1.300 gramlık bir ağırlık ölçüsü birimidir.

²¹⁷ Uzun, age, sf. 52.

²¹⁸ Uzun, age, sf. 52.

²¹⁹ Uzun, age, sf. 49

3.1.6- Yave Vergisi:

Yave Farsça kökenli bir kelimedir. Kaçkun ise, Arapça olan ve fıkıh kitaplarında *abık* ve *abıkanın* Türkçe karşılığıdır. *Abd-i abık* veya *kaçkun köle* olarak da kullanılırdı. Lukata ise, fıkıh kitaplarında tanımlandığı üzere, başkasının kaybettiği bir şeyi saklamak amacıyla (kullanım amacıyla değil) alınmasıdır. Bu nedenle de, lukata mal için kullanılır ve emanet hükmündedir.²²⁰ Dolayısıyla, kaçkun insanlar için, yave hayvanlar için ve lukata ise eşya için kullanılmaktadır.

Müjde (muştuluk) ve koruma karşılığı olarak alınan bu verginin kapsamına sadece hayvanlar girmiyordu. Sahiplerinden kaçan köle ve cariyelerin muştuluğu da bu verginin kapsamı içindeydi. Başiboş olarak bulunan hayvan veya kaçan köle ve cariyelerin bulunmasından dolayı alınan bu vergi toprağa bağlıdır. Yave, hangi toprakta tutulursa bedeli de o toprak sahibinin olurdu. Serbest tımarlarda müselleme ve Hüdavendigar yörüklerinin dışındaki diğer reayanın tutmuş olduğu yave hayvan, köle ve cariyeye müjdeleri tımar sahibinin olmaktadır.²²¹

Zirai faaliyetlerle birlikte hayvancılığın da yaygın olduğu Osmanlı İmparatorluğu'nda bu vergi, tımar sahipleri ve devlet gelirleri açısından oldukça önemli bir nitelik taşımaktaydı. Kaynaklarda bu vergi için *yave ve kaçkun resmi* şeklinde iki kelimenin bir arada kullanıldığı da görülmektedir.

Kırlarda ve tarlalarda başiboş ve sahipsiz dolaşan hayvanları toplamakla görevli memurlara *yavecî*, kaçkunlarla (kaçak insanlar -köle ve cariyeler-) ilgilenen memurlara ise, *zabıt-ı evabık* denmektedir.²²² Yaveciler, kırlarda ve tarlalarda başiboş dolaşan sahipsiz hayvanları yakalayıp koruma altına alırlar ve herhangi bir zararları varsa bu durumu kaydederlerdi. Kadı aracılığıyla sahipsiz hayvanlarla ilgili birkaç kere ilan yapılırdı. Belirlenmiş süreler içerisinde sahipleri çıkmaz ve saklanmalarında zarar görülürse, bu hayvanlar kadı aracılığıyla açık artırma ile satılırlardı. Yapılan giderleri ve dellaliyesi satış bedelinden düşüldükten sonra kalan tutar mal sandığına teslim edilirdi. Daha sonra sahibi, bu kaçak hayvanın kendisine ait olduğunu kanıtlarsa, hazineye aktarılan tutarı geri alabilirdi.

Kaçkun köle ve cariyeler konusundaki uygulamada ise, önce kaçkun köle ve cariyeler kadı veya görevlilere teslim edilirdi. Kadı veya görevli memur (zabıt-ı evabık) bu kişileri sahibine belirli bir süreden daha uzun bir zamanda teslim etmişse, sahibinden 40 dirhem *cu'l* adıyla bir bedel talep ederdi. Osmanlı hukukunda yer alan muştuluk *cu'l* anlamına gelir ve meşru kabul edilirdi. Belirli bir süre içerisinde sahibi çıkmayan köle ve cariyeler satılarak bedelleri hazineye aktarılırdı.²²³

²²⁰ Akgündüz, (1990a), age, sf. 182.

²²¹ Kazıcı, age, sf. 160-161.

²²² Akgündüz, (1990a) age, sf. 182.

²²³ Akgündüz, (1990a) age, sf. 183.

Lukatayı bulan ve sahibi çıktığı zaman geri vermek üzere saklayan kimse, öncelikle bu durumu çevresine duyururdu. Kadı ve lukatayı bulan kişiler, lukatayı kiraya verebilir ve satabilirlerdi. Saklanması masraflı olan ve izinsiz satılmayan lukatalar devletin koruması altına alınırlardı. Tamamen sahipsiz kalan lukatalar ise, hazineye teslim edilirlerdi.²²⁴

Köle ve cariyelerle ilgili vergi miktarının belirlenmesinde etkili olan faktör, yavenin tutulduğu yerin sahibine olan uzaklığıdır. Vergi miktarında bazı farklar bulunsa da bu uzaklık bir günlük bir mesafe (yaklaşık 35-40 km) ise 30, iki günlük bir mesafe ise 60, üç gün ve daha fazla bir mesafe ise 100 akçe olarak belirlenmiştir. Yave hayvanlarının muştuluğu ise, örf ve adetlere göre değişmekteydi.

3.1.7- İhtisab Vergisi:

Osmanlı İmparatorluğu'nda ağırlık ve ölçü aletleri ile atölye ve pazarların denetlenmesi; mamul madde ile gıda maddelerinin kalite kontrolü; şarap tüketimi ve talih oyunlarının yasaklanması; genel yolların düzen ve güvenliğinin sağlanması; genel hayatın akış ve düzenini bozmaması gereken inşaatların kontrolü ile ahlak ve adabın denetlenmesi gibi konular muhtesiplerin (ihtisab ağası) görevleri arasında sayılmıştır. Muhtesip kurumunun ilkelerinin bir kısmı fıkhi, bir kısmı ise halifenin onayını gerektiren idari konulardır. Bu nedenle de, muhtesibin toplum huzurunun sağlanmasında önemli bir işlev gören bir görevli olduğunu söyleyebiliriz. Günümüzde, muhtesibin sahip olduğu bu yetki ve görevleri tek bir kurumun görev ve yetkileri içerisinde toplamak mümkün değildir.

Divan ve kadının emirlerini yerine getirmekle de yükümlü olan muhtesibin ekonomik ve sosyal hayatın düzenlenmesinde büyük bir rolü vardır. Çünkü o, günlük hayatın akışı içinde, halk ile esnaf arasındaki ilişkileri düzenleme ve esnafı ilgili yasaların uygulanıp uygulanmadığını denetlemekle de görevlendirilmiştir.

Kadının belediyeye ilişkin görevlerindeki başyardımcısı olan muhtesib, esas olarak merkezi yönetim tarafından çıkartılan yasaların uygulanmasını sağlamakla görevliydi. Esnaf örgütlerinin yetkili ve sorumlularıyla doğrudan ilişki halindeydi ve hammadde dağıtımının esaslarını, malların alım ve satım koşullarını, satış yerlerini vb., onların onayını alarak belirlemekteydi. Yine zanaatkarların, tüccarların ve çeşitli esnaf gruplarının içinde yer alan kalfaların ekonomik dolaşıma girmelerinden önce de önemli roller oynamaktaydı. Yerel piyasaları örgütleme rolüne bir de denetim rolü eklenmekteydi. Bu rol, işlenen suçun ağırlığına göre yumuşak veya sert olan yaptırımların uygulanmasıyla açığa çıkmaktaydı.²²⁵

²²⁴ Akgündüz, (1990a) age, sf. 182.

²²⁵ Mantran, Robert. (1995), *XVI-XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu*, Çeviren: Mehmet Ali Kılıçbay. İmge Kitabevi Yayınları, sf. 16.

Devlet, muhtesip aracılığıyla hem işçi kesimini denetliyor, hem de onların haklarını koruyup loncaların amaç ve standartlarını sürdürmek amacıyla esnaf loncalarını da yakından gözetim ve denetim altında tutuyordu. Yine bu yetkilerine dayanarak yerli mallarla rekabet edebilecek ithal mallardan *İhsaniye* almak suretiyle işsizliği önlemeye çalışıyordu.²²⁶ Böylece muhtesip, şehirdeki ekonomik ilişkiler açısından önemli işlevler yüklenmişti.

Osmanlı İmparatorluğu'nda, cins ve miktarları kanunnamelerle belirlenmiş bulunan vergilerden bir kısmı da *İhtisab Rüşumu* denilen vergilerdir. Muhtesip, vergi toplama işini emrindeki memurları (kol oğlanı) aracılığıyla yerine getirmekteydi. Bu vergilerden bir kısmı sanatkar ve tüccarın şahsı üzerine, bir kısmı ise mallar üzerine salınmaktaydı. Bu vergiler sadece ülke içinde tüketilen mallara değil, aynı zamanda ihraç edilen mallara da uygulanmaktaydı.

İstanbul ihtisab iltizamına ilişkin 1682 tarihli bir belgeye göre, İstanbul 15 kola (kesime) ayrılmaktadır. Bu belgeye göre, her koldan toplanan vergilerden yapılan giderler düşülmekte ve kalan hazineye gelir olarak aktarılmaktadır.²²⁷ Tahsilatlar kol oğlanları tarafından yapılmaktadır. Toplanan vergilerden giderler düşüldükten sonra hazineye aktarılacak tutarda herhangi bir eksiklik olduğunda, eksik tutar kol oğlanlarına tamamlattırılırdı. Kol oğlanları dükkanlardan defterlerde yazılı olan tutarları tahsil etmek zorundaydılar. Eksik veya fazla tahsil edemezlerdi. Söz konusu belgede, kol oğlanlarının yetkilerini aşmaları durumunda, mahkeme tarafından cezalandırılmaları ve başka bir göreve aktarılmaları ve eğer kol oğlanlarının yaptıkları haksızlıklara tepki gösterilmemesi ve bu durumun kadiya bildirilmemesi halinde, kol oğlanlarının hepsinin cezalandırılacağı ve görevlerinden alınarak yerlerine başkalarının görevlendirilmesi hususları yer almaktadır.²²⁸

İhtisab vergisine (ihtisabiye) konu olan vergiler ise şunlardır;

- Yevmiye-i Dekakin,
- Damga Resmi,
- Bac-ı Bazar,
- Gemi İhtisabiyesi,
- Resm-i Bitirme.

Ayrıntıya girmeden bu vergiler hakkında kısa bilgiler aktaralım.

3.1.7.1- Yevmiye-i Dekakin:

İhtisabla ilgili belge ve defterlerde, *yevmiye-i dekakin* adıyla anılan bu vergi, ihtisab vergilerinin önemli bir kısmını oluşturmaktaydı. Bu vergi nedeniyle

²²⁶ Kazıcı, age, sf. 164-165.

²²⁷ Ayrıntılı bilgi için Mantran, age, sf. 16.

²²⁸ Mantran, age, sf. 16.

15 vergi bölgesine (kola) ayrılmış bulunan İstanbul esnafı ile ihtisab ağasının memurları (kol oğlanı) her gün karşı karşıya gelmekteydiler. Bu verginin mükellefleri, günlük ihtiyaç maddesi satan dükkan sahipleridir. Ancak bu vergi, gerçek anlamda dükkan olmadığı halde her gün açılan hanlardan da alınmaktaydı. Bu nedenle, dükkan ve han gibi hemen her gün açılan yerlerden alınan bu vergi, bir anlamda kepenk açma parası olarak da kabul edilebilir. Günlük vergiler olması nedeniyle bu vergi, kol oğlanlarının her gün dolaşmasını ve dükkanların önünden geçmesini gerektirmekteydi. Böylece bu vergi sayesinde, Osmanlı şehirlerindeki dükkanların sayısı, çeşidi ve satılan mallar konusunda bilgi sahibi olmaktadır.²²⁹

3.1.7.2- Damga Resmi:

Osmanlı İmparatorluğu'nda üretilen mamul maddelerin kaliteli olması oldukça önemliydi. Bunun sağlanması ise, devletin yaptığı işlemlerden dolayı bir vergi alınmasını gerektiriyordu. Dolayısıyla Osmanlı mali sisteminde bu şekilde alınan vergi, *damga resmi* veya *resm-i damga* olarak adlandırılmaktaydı. Bir anlamda, dönemine göre dayanıklı tüketim malları olarak kabul edilebilecek kumaş, elbise, bakır, mücevherat, altın ve gümüşten üretilen ziynet ile diğer madeni eşya bu verginin kapsamı içindeydi. Kalite ve standartların korunması açısından önem taşıyan damgalama işi, bir anlamda da satılan malın garantisi olmaktadır. Damgalanmadan satılan bir malın kalitesi garanti kapsamında olmadığı gibi, devlet hazinesi açısından da zarara neden olmaktadır. Hem kalite kontrolü, hem de zarar olmaması için damgalama işine uymayan tüccarın dikkati çekilirdi.²³⁰

3.1.7.3- Bac-ı Bazar:

Bu vergi Osmanlı şehir, kasaba, panayır ve pazar yerlerine getirilen ve alım satıma konu olan mallar üzerinden alınmaktaydı. Bu nedenle, pazarlarda satılmayan ev, arsa, dükkan ve değirmen gibi gayri menkullerden ve köylerdeki her türlü satış işlemlerinden bu vergi alınmazdı. Bunun gibi pazara getirilip satılmayan mallardan da bac adı altında bir vergi alınmamaktaydı. Yine, pazara getirilmeden ambarlarda satılan mallardan da herhangi bir vergi alınmadığı gibi, alınmasına teşebbüs edenler hakkında da cezai işlemlerin uygulanması istenmekteydi.²³¹

Bu verginin oranlarında zamanla farklılık görülmektedir. Bu vergiyi toplamakla görevlendirilmiş olanların, yasa ve kurallara uymaları ve halkı rencide edecek şekilde haksızlıklarda bulunmamaları gerekmektedir. İlgililerin, bu konuda çok dikkatli ve titiz davrandıklarını görmekteyiz.

²²⁹ Kazıcı, age, sf. 165-168.

²³⁰ Kazıcı, age, sf. 168-169.

²³¹ Kazıcı, age, sf. 169-170.

3.1.7.4- Gemi İhtisabiyesi:

Bir beledi vergi olan gemi ihtisabiyesi başta İstanbul olmak üzere liman kenti olan diğer şehirlere her türlü gıda maddesi ve *havaic-i zaruriye* (zorunlu ihtiyaçlar) ile saman, kömür, inşaat kerestesi, tuğla, küp, hasır, yem, odun, taş, demir vb. gibi malları getiren gemilerden alınırdı. Gemilerin boşalttıkları mallardan alınan vergiler, taşınan malın cinsine göre değiştiği gibi, malı taşıyan geminin (küçük, orta ve büyük olmak üzere genellikle üç kategoriye ayrıldığı) büyüklüğüne göre de değişiyordu.²³²

3.1.7.5- Resm-i Bitirme:

Bilindiği kadarıyla ihtisabla ilgili kitaplarda pek değinilmeyen, ancak arşivlerdeki dokümanlardan dolayı varlığından haberdar olduğumuz bu verginin, yıllık olduğu²³³ anlaşılmaktadır. Lonca üyeleri ile birlikte sebze, peynir, yoğurt, turşu, pasta, şekerleme ve pastırma satıcıları tarafından da ödenen bu vergi, üretim üzerinden götürü olarak yılda bir, bazen de iki defa alınmaktaydı.

3.1.8- Pençik ve Beytü'l Mal Vergisi:

Kelime anlamı beşte bir olan pençik, savaşlarda ele geçirilen esirlerden ya para olarak değerlerinin beşte biri veya beş esirden birinin alınmasıdır.

İslam hukukunun ganimetlerle²³⁴ ilgili ilkelerinden kaynaklanan bu vergi²³⁵, Osmanlı İmparatorluğunun kuruluş dönemlerinde fazla bir uygulama alını bu- lamamıştı. Savaşlar sonucunda ele geçirilen diğer ganimetlerden farklı olarak bunların tamamı gazilere dağıtılıyordu. Diğer ganimetlerin ise beşte biri devlet hazinesine (Beytü'l-mal) kalıyordu. Bu paylaşımdan sonra gaziler, İslam hukuku çerçevesinde esirlerini (köle) çeşitli şekillerde istihdam edebiliyorlardı. Bunlardan bir kısmı kölelerini satmaktaydı.

Osmanlı İmparatorluğunun klasik döneminde savaş esirlerinin çoğalması üzerine, bazı ilke ve kurallara bağlı olarak bunların askerlik hizmetlerinde kullanılmalarına başlandı. Böylece esir sahiplerinden beşte bir olarak alınan esirler, acemi oğlanı sayılarak kendilerine tahsis edilmiş olan birliklerine gönderildiler. Elinde esir sayısı az olanlardan her esir için bedel olarak alınan 25 akçe devlet hazinesine yatırılmakta ve karşılığında kendilerine bir makbuz (varaka) verilmekteydi.²³⁶

²³² Kazıcı, age, sf. 171.

²³³ Kazıcı, age, sf. 172.

²³⁴ Ganimet, savaşta ele geçirilen esir ve diğer eşyalardır.

²³⁵ Kur'an'ın Enfal süresinin ilk ayetine göre, savaşta ele geçirilen ganimetin tamamı Müslümanların ortak malıdır. Ancak, daha sonraki gelişmeler buna olanak tanımayınca, ganimetin beşte biri beytü'l mala ayrılmaya başlandı. Bunun dayanağını ise, yine Enfal süresinin 41 inci ayeti oluşturmaktadır.

²³⁶ Kazıcı, age, sf. 172-173.

Osmanlı İmparatorluğu'nda, pençik vergisinin yanında temeli İslam hukukunun ganimetlerle ilgili hükümlerine dayanan bir vergi daha vardır. Bu vergiye *beytül-mal resmi* denirdi. Aslında bu iki vergi kalemi temelde aynıdır. Ancak pençik, esirler için kullanılan bir tabirdir. Kelime anlamı ile “mal evi” demek olan²³⁷ beytül-mal, devlet (İslam devleti) elinde toplanan malların bütününe kapsayan hazinedir.

Beytül-mal'ın gelişimine baktığımızda; Sultan I. Murat döneminde Karamanlı Kara Rüstem tarafından belirli bir şekilde örgütlenen bu kurum, *Hazine-i Emiriyye*, *Hazine-i Padişahi*, *Hazine-i Hassa*, *Hazine-i Hümayun* ve *Hazine-i Devlet* gibi adlar almıştır. Daha sonraları beklenmedik durumlarda ihtiyat hazinesi olmak üzere hass-ı hümayün gelirleri, ganimetlerin beşte biri ve başka hükümdarlar tarafından gönderilen hediyelerden meydana gelen *İç Hazine* (Enderun Hazinesi) biçimine dönüştürüldü.²³⁸ Sonrasında beytül-mal, varisi bilinmeyen ölülerin eşyası ile buna benzer genel malları koruyan sandık ve yönetimlere verilen bir ad haline geldi. Varis bırakmadan ölen kimselerin malları, beytül-mal memurlarının bulundukları yerlerde bunlar tarafından, bu memurların bulunmadıkları yerlerde ise mal memurları aracılığıyla deftere kaydedilerek aynen muhafaza edilir bir hale geldi. Bu şekilde elde bulunan tereke, beş yıla kadar emaneten muhafaza ediliyor ve bu süre içerisinde varisi çıkmayan eşya mal sandıklarına teslim ediliyordu. Mal sandıklarına teslim edilen bu eşyadan kırkta bir oranında *Emniyet Resmi* adı altında bir vergi alınırdı.²³⁹

3.1.9- Madenler Vergisi:

Osmanlı İmparatorluğunun kuruluşundan Tanzimat'a kadar geçen dönemde arazi-i emiriyye dışında kalmış bulunan (terk edilmiş) arazilerde çıkan madenlerden, her zaman beşte bir oranında hüms-ı şer'i olarak adlandırılan bir vergi alınıyordu. Geri kalan ise o madeni bulana ait oluyordu.²⁴⁰ Arazi-i emiriyyeden çıkarılan madenler ise, bütünüyle devlete aktarılıyordu. Çünkü bu arazinin rakabesi (mülkiyeti) devlete (beytül-mal) aitti. Bu nedenle arazi-i emiriyyeyi tasarruf edenlerin hiçbir madeni ele geçirmeye veya herhangi bir pay isteme hakları bulunmamaktadır. Çünkü bunlar kiracı durumundadırlar. Bununla birlikte, çok küçük tuzla işletmeleri şahıslara bırakılıyor ve bundan da beşte bir oranında bir vergi alınıyordu.²⁴¹

Osmanlı İmparatorluğu'nda maden gelirleri, diğer bazı vergilerde olduğu gibi

²³⁷ Sayın, (1999), age, sf. 60.

²³⁸ Sayın, (1999) age, sf. 61.

²³⁹ Sayın, (1999) age, sf. 61-62; Kazıcı, age, sf. 174-175.

²⁴⁰ Sayın, (1999) age, Sf. 53. Kazıcı, age, sf. 177.

²⁴¹ Kazıcı, age, sf. 177.

sipahiye gelir kaydedilemezdi. Bunlar belirli şartlar kapsamında ihale edilebilirlerdi. Bu şekilde elde edilen gelirler de hazineye kalmaktaydı. Devlet, maden gelirlerini artırabilmek amacıyla bulunan madenin çevresindeki yakın köylerin halkını o madende çalıştırıyor ve onları bazı vergilerden muaf tutuyordu. Bu muafiyet, ya bazı vergisel yükümlülüklerin hafifletilmesi veya tamamen af edilmesi şeklinde olabiliyordu. Madenlerde çalışanlar, vergiden muaf oldukları gibi, aralarında çıkacak herhangi bir anlaşmazlıktan dolayı normal olarak kadı mahkemelerine gitmezlerdi. Çünkü, onların bu davalarla uğraşmaları işleri aksatabilirdi. Bu nedenle, işlerin aksamaması için bunların davaları “*Maden Emirleri*” aracılığıyla görülürdü.

Fatih ve II. Beyazıt dönemindeki kanunların çoğunluğu madenlerle ilgilidir. Bu nedenle, Osmanlı hukuku açısından önemli olan maden vergileri konusunda aşağıdaki şer-i hükme yer vermek yararlı olacaktır.

“Maden bulunan araziler dört kısımdır. Bunlardan birincisi, mübah, yani herkesin yararlanabileceği metruk arazilerdir. Bu arazilerde bulunan madenin humsu, yani beşte biri devlete ve geriye kalanı bulana aittir. İkincisi, miri arazidir. Bu tür arazilerdeki madenlerin tamamı beytülmal aittir ve bunları bütün Müslümanların vekili olan padişah alır veya işletir veyahut işlettirir. Üçüncüsü, mülk arazidir. Burada bulunan madenlerin beşte biri devlete ve geriye kalanı sahibine ait olur. Dördüncüsü, vakıf arazidir. Bu arazide bulunan madenlerin de beşte biri devlete ve geriye kalanı da bulana aittir.”²⁴²

Çoğunluğu Sırbistan bölgesinde bulunan Osmanlı madenleriyle ilgili olarak Ahmed Akgündüz tarafından aktarılan ve III. Murat döneminde hazırlandığı tahmin edilen bir lahiyada, madenlerin yönetim sistemi ve işletilmesi konusunda ayrıntılı bilgiler yer almaktadır. Bu lahiyaya göre, Sırbistan bölgesindeki madenlerin tamamı miriye aittir. Devlet kendisine ait olan bu madenleri iltizam ve mukataa usulleriyle, maden konusunda ehil olan kişilere işletmektedir. Osmanlı merkezi yönetiminde maden işlemlerinin maliyeye bağlı “*maden kalemi*” tarafından yürütüldüğünü, maden ocaklarındaki resmi işlemlerin yapılmasında kadıların hücceti olmadan işlem yapılmadığını, bazen kadıların yerine naiblerinin bu görevi yerine getirdiği, maden ocaklarında ortaya çıkan anlaşmazlıkları ve suistimalleri belirlemek üzere *maden müfettişlerinin* görevlendirildiğini, maden işletmelerinin denetimi için bazen sürekli görevli olarak *maadin nazırının* gönderildiğini, maden ocaklarının emirlere uygun olarak işletilmemesi üzerine hem emirleri hatırlatmak ve hem de yapılan hataları düzeltmek amacıyla *yasakçı kullar* gönderildiğini ve ellerine de maden işletme esaslarını içeren *yasaknameler* verildiğini görmekteyiz. Belirtilen bu genel görevlilere ek olarak, sadece maden

²⁴² Akgündüz, (1990a), age, sf. 157-158.

işleriyle uğraşmak üzere *maden emini*, *maden ve darbhane katibi*, maden yerlerini tahrir eden *muharrir*, devlet adına çalışan ve devletin hakkını koruyan yarar ve mutemed adamlar, maden işleriyle görevli elçi ve hafiyeler, madenlerin ölçü ve tartı işlemleriyle uğraşan *vezzan* veya *kantarcılar* gibi özel görevliler de vardır.²⁴³

Söz konusu lahiyada maden işletmelerinde çalışan teknik personel hakkında da gerekli bilgiler verilmiştir. Kısaca belirtmek gerekirse, maden ocaklarında çalışan teknik personel olarak kuyu sahipleri demek olan *gavarıkları*, kuyu ölçülerini bilir mühendis ve kuyucubaşı demek olan *urbarın*, kuyu sahipleri tarafından her kuyuya tayin edilen *hutmanları*, kuyulardaki işletme tarzlarını kontrol eden *şafarları*, cevherleri saflaştıran kalhanede görevli *kalhanecileri*, kuyularda hisse sahibi olan *varacıyı*, kuyucu demek olan *vatruku*, kuyu inşaatlarını yürüten *lemşandnıcıyı* ve madenci demek olan *kürecileri* sayabiliriz.²⁴⁴

Tanzimat'tan sonra 1857 yılında çıkarılan bir yasaya göre, hangi arazide olursa olsun ve kimin uhdesinde bulunursa bulunsun bütün madenlerin devlet mülkiyetine ait olduğu kabul edilmiştir.

3.1.10- Gümrük Resmi:

Osmanlı İmparatorluğu'nda "*Hazine-i Amire*" hesabına alınan gümrük vergisi, ilk dönemlerden itibaren mahalli sanat, ticaret ve zirai ürünleri korumak amacını taşımaktaydı. Buna göre gümrük, ülkenin gümrük hattı adı verilen siyasi sınırlarından giren veya çıkan veyahut bu sınırın bir noktasından girdikten sonra o ülkeyi baştan sona geçip sınırın başka bir noktasından yabancı bir ülkeye geçen yabancı menşeli eşyadan devletçe alınan vergilerdir. Fatih Sultan Mehmet döneminden önce bunun nasıl ve hangi koşullarda uygulandığına ilişkin kesin bir bilgiye sahip değiliz.²⁴⁵

Dış ticaret Osmanlılar için, gerek kendi gereksinimleri ve gerekse transit gelirler açısından çok önemli bir yer işgal etmiştir. Padişah hazinesinin dışında, bir devlet bütçesinin (*hazine-i amire*) oluşumunda gümrük gelirleri küçümsemeyecek bir rol oynamıştır.²⁴⁶

Osmanlı İmparatorluğunun kendi bünyesinde oluşturulmuş gümrükler, dahili (iç) ve harici (dış) gümrükler olmak üzere iki kısma ayrılıyordu. Osmanlı İmparatorluğunun sınırları içerisinde çeşitli mal ve eşyalar bir yerden başka yerlere nakledilmekteydi. Bu mallar, bazen bir iskeleden diğerine deniz yolu, bazen de bir şehirden diğerine kara yolu ile nakledilmekteydi. Gümrükler de buna bağlı

²⁴³ Akgündüz, (1990a), age, sf. 163-164.

²⁴⁴ Akgündüz, (1990a), age, sf. 164.

²⁴⁵ Kazıcı, age, sf. 182-183.

²⁴⁶ Timur, Taner. (1989), *Osmanlı Çalışmaları: İlk Feodalizmden Yarı Sömürge Ekonomisine*, V Yayınları. sf. 39.

olarak farklı adlar alıyordu. Bunların sahillerde bulunanlarına *sahil gümrükleri*, sınır boylarında bulunanlarına *hudud gümrükleri*, ülkenin orta yerinde bulunanlarına da *kara gümrükleri* adı verilmekteydi. Harici gümrükler ise ithalat, ihracat ve transit geçen yabancı menşeli eşyadan verginin alındığı yerlerdi. Bu gümrüklerde alınan verginin oranı, antlaşmalara göre farklılık göstermekle birlikte, genellikle % 3 ile % 5 arasında değişmekteydi.

Osmanlı İmparatorluğunun gümrük uygulamasında bazı ülkelere imtiyazlar tanındığını bilmekteyiz. Bu imtiyazların ilki Fatih Sultan Mehmet tarafından Venedik ve Cenevizliler'e tanınmıştır. Bu uygulamaya ilişkin antlaşmanın tarihi 1461'dir. Yabancı devletlere tanınan imtiyazlardan biri de Osmanlı İmparatorluğu topraklarına katılmadan önce, Mısır yöneticileri tarafından oraya gelip giden Fransız tüccarlara tanınmış olan imtiyazlardır. Bu imtiyazlar, Yavuz Sultan Selim ile Kanuni Sultan Süleyman tarafından da aynen kabul edilmiştir. Bu imtiyazlar, daha sonra II. Selim, III. Murat ve Sultan İbrahim tarafından da yenilenmiştir. Sultan IV. Mehmet zamanında buna, bazı yeni maddeler eklenerek kapsamı genişletilmiştir.

Tanınan imtiyazların içeriğine baktığımızda başlıcaları şunlardır; gümrük vergilerinin oranı düşürülmüş (% 5'den % 3'e), giriş-çıkış ve ticaret yapma serbestisi getirilmiş, tüccarların can ve mal güvenliği yanı sıra ölüm halinde miraslarının ülkelerine gönderilmesi garanti edilmiş, iç gümrüklerde vergi muafiyeti tanınmıştır.

İmparatorluğun harici gümrük gelirleri, XVI'ncı yüzyılın ikinci dilimine kadar devamlı hazine lehine gelişme göstermiştir. Ancak bu dönemlerde yabancı tüccarların uygulamaya başladıkları bir yöntemle harici gümrük gelirleri azalmaya başladı. Önceki dönemlerde ihraç edilecek emtia, yerli tüccarlar tarafından iskelelere getirilmekte ve dahili gümrükleri bunlar tarafından ödenmekteydi. Yabancı tüccar da % 3 ihraç gümrük vergisi ödeyerek malı alıp ihraç etmekteydi. XVIII inci yüzyılın sonlarından itibaren Avrupa'daki sanayi gelişme ve hammadde gereksiniminden dolayı Avrupalı tüccar, daha fazla kar sağlayabilmek amacıyla bizzat kendisi gelerek malı almaya başladı. Sözleşmeler gereği yabancı tüccar, Osmanlı şehir ve iskelelerinden aldığı emtia için, sadece % 3 oranında vergi ödediğinden, dahili ticarete alınan vergileri (Amediye ve Reftiye) ödemiordu. Bu nedenle, devlet gelirleri azalmakta ve dahili ticaret büyük zarara uğramaktaydı.

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki gümrük vergileri dört gruba ayrılmaktadır. Bunlara kısaca değinirsek:

a) Amediye: Osmanlı İmparatorluğunun sınırları içerisinde belirli yerler arasında (kara veya deniz yolu ile) nakledilen emtialardan, nakledildikleri yerlerde

(malın girişinde) alınan bir vergidir.²⁴⁷ Bu yerler İstanbul, Selanik, Edirne, Kavala, Golos, İzmir, Samsun ve Trabzon gibi şehirlerdi. Bu yerlere emtia getirecek olan kişilere önceden bir belge verilirdi. Vergiler de bu belgeye göre alınırdı. Bu uygulama, 1856 yılına kadar devam etti. Bu tarihte çıkarılan “*Mahrec Nizamnamesi*” ile tamamen yürürlükten kaldırıldı.²⁴⁸

b) Reftiye: İmparatorluğun herhangi bir yerinden diğer bir yerine nakledilen veya İmparatorluk sınırları dışına çıkarılan emtianın çıkışı sırasında alınan bir vergidir.²⁴⁹

c) Mastariye: Yabancı bir ülkeden Osmanlı İmparatorluğu sınırları içerisinde herhangi bir şehir veya iskeleye getirilip satılan emtiadan alınan gümrük vergisidir.²⁵⁰

d) Mürüriye (Transit Geçiş Vergisi): Osmanlı İmparatorluğu sınırları dışından Osmanlı İmparatorluğuna dışarıdan giren ve fakat içeride satılmayıp başka ülkelere gönderilen emtiadan (geçiş hakkı olarak) alınan bir vergidir.²⁵¹

Osmanlı İmparatorluğunun pek çok yerinde, gümrük hizmetlerini yürütmek ve vergilerin toplanmasını sağlamak üzere, gümrük daireleri bulunmaktadır. A. du. Valey, bu gümrük dairelerinin en önemlilerinin İstanbul, Selanik, Yanya, İşkodra, İzmir, Halep, Bağdat, Trabzon, Erzurum ve Varna’da olduğunu belirtmektedir.²⁵²

3.2- Örfi Vergiler (Tekalif-i Örfiyye)

Osmanlı İmparatorluğu’nda şer’i vergilerin yanında, belirli gereksinimlerden kaynaklanan ve örfe dayanan bir vergi türü daha bulunmaktaydı. Bu vergi türü, örfi vergiler veya tekalif-i örfiyye denilen ayrı bir kategori olarak kabul edilmektedir. Osmanlı İmparatorluğu, kendisinden önceki diğer devletlerde olduğu gibi, örfi vergileri önceden belirleyip koymak durumunda değildi. Osmanlı İmparatorluğu’nda örfi vergiler, geleneklere göre konmuş ve din ayırımı yapılmaksızın herkesten yerel ve olağanüstü harcamaları karşılamak için alınan düzensiz vergilerdir. Fakat, daha sonraları bu vergiler sürekli uygulanan vergiler haline gelmişlerdir. Hangi amaçla konmuş olursa olsun ve hangi tarihten itibaren uygulanıyor olursa olsun, Osmanlılarda uygulanan örfi vergiler genel anlamda, savaş harcamalarının finansmanının sağlanması sorununu çözmeye yönelik olarak ihdas edilmişlerdir. Dönemin özelliği olarak savaşlar sürekli devam ediyor

²⁴⁷ Sayın, (1999) age, sf. 50.

²⁴⁸ Kazıcı, age, sf. 186.

²⁴⁹ Sayın, (1999) age, sf. 51; Kazıcı, age, sf. 186.

²⁵⁰ Sayın, (1999) age, sf. 51; Kazıcı, age, sf. 186.

²⁵¹ Sayın, (1999), age, sf. 51.

²⁵² Valey, age, sf. 12.

ve şer'i vergiler de bu durumun gerektirdiği giderleri karşılamaktan uzak bulunuyordu. Çok sayıda askerin beslenmesi, donatılması ve savaşa hazır bir duruma getirilebilmesi ile donanmanın hazır halde bulundurulması gibi zorunluluklar, yönetimi yeni vergiler koymak zorunda bırakıyordu. Bu nedenle, II. Beyazıt'ın (1481-1512) son yıllarına rastlayan dönemde *İmdadiye-i Seferiye* adıyla bir örfi vergi koymak suretiyle bu sıkıntının ortadan kaldırılması amaçlanmıştı. Sonraki yıllarda ise, örfi vergi uygulaması devam ettirilmek zorunda kalındı. Zaman içerisinde vergi miktarının azalmasını önlemek amacıyla birtakım önlemlerin alınması gerekliliği doğdu. Bu zorunluluğun ve gerekliliğin sonucu olarak da örfi vergilerin oran ve kalemleri artırıldı.

Normal olarak geçici olması gereken ve fakat arka arkaya gelen savaşlar ve ekonomik sıkıntılar sonucunda devamlılık kazanan örfi vergileri, şer'i hukukun icazet verip vermemesi açısından *tekalif-i adiye* ve *tekalif-i şakka* olmak üzere ikiye ayırabiliriz.

a) Tekalif-i Adiye: Şer'i hukuka göre mali bir terim olarak "*Ca'l*" adı da verilen bu vergi türü, aralıksız devam eden savaş ve mali krizlerin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştı. İslam hukukunun izin verdiği bu çeşit vergilerin Osmanlı İmparatorluğu'nda bulunmasına da, şer'i açıdan icazet verildiğini söyleyebiliriz.

b) Tekalif-i Şakka: Bu vergi savaş, mali kriz ve doğal afet gibi bir zorunluluğa bağlı olunmadan tekalif kuralları dışına çıkılarak konmuş vergilerdir. Belli bir kural ve sisteme dayanmadığından bu tür vergilerde hak ve adalete uyulmaması söz konusu olacağından, böyle vergilere şer'i açıdan izin verilmemiştir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda, Tanzimat'a kadar devam eden örfi vergilerin bu ikinci kısmı olan "*Şakka*"nın olmadığını, tebaa üzerine böyle bir verginin tarh edilmediği, ancak bazı vergilerin buna benzemelerinden dolayı *şakka* zannedildikleri yönünde yorumlar bulunmaktadır. Bununla birlikte, özellikle XVII'nci yüzyıldan itibaren bu tür vergilerin, merkezden uzak olan bölgelerde bazı yöneticiler tarafından zaman zaman uygulandığı da bilinmektedir. Fakat padişahlar bu tür uygulamalara karşı mücadele ediyorlar ve böyle bir yola başvurulmaması için "*Adaletname*" adı verilen fermanlar yayınlıyorlardı.

Örfi vergilerin tahsili, şer'i vergilerin tahsilinden farklılık göstermekteydi. Şer'i vergiler, genellikle zirai ürün sahibi reayaya, diğer bir ifade ile köylüye yüklenmiş görünmektedir. Zirai ürün elde eden köylüler, öşür ve haraç gibi zirai vergilerin mükellefi durumundaydılar. Bunun yanında örfi vergiler daha çok şehirli ve ticaret erbabını ve pazarla ilişkili kişileri kapsamaktaydı. Şehirlerde uygulanan örfi tekalif vergileri, özellikle ticaret ve sanayi faaliyetine dayandığından birçok vergi, bu tür içerisinde yer almaktaydı. Büyük bir bölümünün devlet adına sipahiler tarafından alındığını bildiğimiz şer'i vergilerin aksine bu vergiler, her yıl vali, mütesellim ve voyvodalar tarafından, bölge ileri gelenleri ve kadı aracılığıyla

ülkenin nüfusu veya hane (ev) üzerine tarh olunmaktaydı. “*Rûz-i Hızır*” ve “*Rûz-i Kasım*” hesabına göre yılda iki taksitle alınmak üzere dağıtım (tevzi) defterleri düzenleniyordu. Düzenlenen bu defterler, şer’iye mahkemelerinin siciline kayıt edilmekteydi. Bu defterlere bölge halkından toplanması kararlaştırılmış ne kadar örfi vergi varsa tamamı yazılırdı. Deftere yazılan bu miktar, eşit olarak kişilere paylaştırılarak alınırdı. Bu defterlerin onaylı bir örneği, tahsil için kethüda, emin veya özel memurlara verilirdi. Vergi mükellefleri de bu defterlerin kapsadığı şekil ve miktarda vergilerini vererek, kendilerine düşen yükümlülüklerini yerine getirmiş olurlardı.²⁵³

Zaman ve bölgelere göre adları ve çeşitleri de değişen örfi vergiler, hazine-nin vazgeçemeyeceği bir gelir kaynağı halini almıştı. Bu vergi türlerinden bazı-larına aşağıda kısaca değinilecektir.

3.2.1- İmdadiye:

İmdadiye-i seferiye ve *imdadıye-i hazariye* olmak üzere iki kısma ayrılan bu vergi, adından da anlaşılacağı üzere sefer ve savaşlara bağlı olarak tarh edilen bir vergi kalemidir.

3.2.1.1- İmdadiye-i Seferiye:

Savaş giderlerini karşılamak üzere tebaadan alınan bir vergidir.²⁵⁴ Bu vergi, bitmek bilmeyen savaşların hazineye yüklediği mali sıkıntıları karşılamak ama-cıyla konulmuştu. Savaşlar esnasında boşalan devlet hazinesinin (beytü’l-mal) gereksinimi olan parayı karşılamak ve askerin donatılmasını sağlamak için ko-nulan imdadiye-i seferiye vergisi, bazen hazineye gönderilir, bazen de doğru-dan doğruya orduyu sefere götürmekle görevlendirilmiş olan serdarlara verilirdi. Miktarı, koşullara ve gereksinimlere bağlı olarak fermanlarla artıp eksilen bu vergi kalemi, tevzi defterlerine yazılıp toplanırdı. Bu vergi, sadece esnaf, tüccar vs. gibi halk kitlelerinden alınmıyordu. Koşullara göre devlet görevlileri de bu vergiye katılırlardı. Her devlet görevlisi, mali gücüne bağlı olarak, imdadiye adı altında hazineye bir çeşit yardımda bulunurdu.²⁵⁵

Osmanlı vergi sisteminde yaygın uygulama alanı bulan muafiyet kurumu, bu vergi tütünde de uygulanmaktaydı. Bu nedenle, bazı kesimler bu vergiden ta-mamen muaf tutulmaktaydılar. Bunlar; imam ve hatipler, seyyidler, gayrimüslim din adamları ile başkalarının yardımına gereksinim duyacak düzeyde fakir olan-lardı. Yine, bir tür askerlik görevi sayılan köprücülük, derbentçilik, suyolculuk,

²⁵³ Kazıcı, age, sf. 197.

²⁵⁴ Karamürsel, age, sf. 182.

²⁵⁵ Kazıcı, age, sf. 198-199.

kerestecilik, kendircilik, güherçilecilik gibi ayni ve bedeni hizmet yürütenler de bu vergiyi ödemekten muaftılar.²⁵⁶

3.2.1.2- İmdadiye-i Hazariye:

Bu vergi kalemi, temelde imdadiye-i seferiye vergisi ile aynıdır. Gerek vergi mükelleflerinin üzerine tarh edilmesi, gerekse tevzi defterlerine yazılması gibi konular bakımından tamamen aynıydı. Bu nedenle, bazı bölgelerde, seferiye ve hazariye ayırımı yapılmadan sadece “*Ruz-ı Hızır*” ve “*Ruz-ı Kasım*” tevzii (dağıtımı) olarak adlandırılmaktadır. Bazı yerlerde de sadece imdadiye denilmek suretiyle aralarında herhangi bir farkın bulunmadığı anlatılmak istenirdi. Bunların yanı sıra bu iki vergi kalemi arasındaki tek fark, imdadiye-i hazariye vergisinin ileride ortaya çıkabilecek olası seferler dikkate alınarak barış dönemlerinde toplanmış olmasıdır.²⁵⁷ İmdadiye-i seferiye vergilerindeki muafiyet hükümleri burada da geçerlidir.

Eyalet ve sancak merkezi olan kentlerde yöneticilere ödenen imdadiye-i hazariye ve imdadiye-i seferiye, hükümet merkezinden herhangi bir görevle gelip kentte kalan ya da geçip giden mübaşir, ulak gibi kamu görevlileri için yapılan harcamalar, ayaklanmaları bastırmak, eşkıyayı kovmak ve güvenliği sağlamak amacıyla yöneticilerin yapmak zorunda kaldıkları olağanüstü giderler, kamuya ait onarım ve yapım işleri için ödenen paralarla, ulaşım ve haberleşme giderleri, kimi görevlilere verilen ücretler, altı ayda bir hesaplanarak belirli kurallar çerçevesinde kent merkezi ve çevresindeki kasaba ile köylerden vergi olarak toplanmakta idi. Şehir kethüdası, ayan, mütesellim, esnaf dernekleri temsilcileri, ileri gelen birkaç kişi ile kadı ve mahkeme görevlileri bir araya gelerek, yılda iki defa (altı ayda bir) bu tür giderleri kayda geçiriyorlardı. Şer’iye siciline giderin nereye, kimler tarafından yapıldığı ve ne kadar olduğu ayrı ayrı yazılarak toplanıyordu. Genel gider toplamına “*harc-ı imza*”, “*kalemiye*”, “*kağıt bedel*” gibi giderler de eklendikten sonra, kent merkezindeki halka, esnaf gruplarına ve kasabalarla köylere bölüştürülüyordu. Bu tutanağın bir sureti incelenerek onaylanmak üzere İstanbul’a gönderilmekteydi. Onay alındıktan sonra gereği yapılıyordu. Bu işlemin bütünü “*Tevzi Defteri*” veya “*Salhane Defteri*” olarak adlandırılmaktaydı. Vergi dağıtma anlamında kullanılan bu terimler, günümüzdeki anlamıyla ayrı bir defteri ifade etmemekteydi. Mahkeme kayıtlarının ve her türlü yazışmaların yazıldığı şer’iye sicilleri, aynı zamanda bu iş için de kullanılmıştır.²⁵⁸

²⁵⁶ Sayın, (2000), age, sf. 96.

²⁵⁷ Sayın, (1999), age, sf. 98; Kazıcı, age, sf. 199-200.

²⁵⁸ Çadircı, Musa. (1997), *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri’nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, sf. 148-149.

3.2.2- İane-i Cihadiye :

Bu vergi türü, savaşlar nedeniyle devletin karşılamak durumunda olduğu giderleri azaltmak ve savaş giderlerine kısmen de olsa vatandaşları ortak etmek gibi bir amaç taşımaktadır. Savaş yardımı adını taşıyan bu vergi, her bölgenin mali olanakları dikkate alınarak halka yüklenen bir mükellefiyettir. Bu verginin miktarı zamana ve koşullara göre değişmekteydi.

Merkezden kaza ve livalar için tevzi defterlerine yazılıp gönderilen iane-i cihadiyenin imdadiyelerden farkı, bu verginin sadece merkeze gönderilmiş olmasıdır. Ayrıca kural olarak, imdadiye-i seferiye ve iane-i cihadiyenin aynı kaynaktan alınmaması gerekmektedir. Bununla birlikte mali sıkıntı ve krizlerin ortaya çıktığı durumlarda bazen imdadiye-i seferiye, imdadiye-i hazariye ve iane-i cihadiye bir arada toplanabilmekteydi.²⁵⁹ Başlangıçta geçici olarak konmuş olan iane-i cihadiye, sonraki dönemlerde savaşların devam etmesi nedeniyle devamlılık kazanmıştır. Bu vergiler Tanzimat'la birlikte kaldırılmıştır.

3.2.3- Avarız:

Bu vergi, olağanüstü dönemlerde, tebaaya yüklenen bedeni, mali ve aynı bir vergidir. *Avarız-ı divaniye* adı ile de anılan bu vergi, devlet giderlerinin ülke nüfusuna tevzii ve bölünmesi sonucu ortaya çıkmaktadır. Çok eski bir vergi olmakla birlikte, ilk kez ne zaman konulduğu kesin olarak bilinmemektedir. Ancak bu verginin Osmanlılardan önceki Anadolu beyliklerinde de bulunduğu bazı belgelerden bilinmektedir. Nitekim avarız muafiyetine ilişkin belge ve bilgiler sunan İsmail Hakkı Uzunçarşılı, bunun (avarız muafiyetinin) Osmanlı İmparatorluğu'nda da aynen Anadolu beyliklerinde olduğu gibi uygulandığını ve aynı işlemleri içerdiğini belirtmektedir. Uzunçarşılı devamla Karamanoğulları'na ait kayıtlarla Osmanlı tahrir kayıtlarının karşılaştırılmasının da bu görüşünü teyit ettiğini belirtmektedir.²⁶⁰

Öte yandan Akdağ, I. Murat'a ait 14 Mart 1366 (Gurre-i Recep 767) tarihli bir vakfiyede, vakıf yerlerinin muaf tutulacağı yerler arasında "*Avarız-ı Divaniye*"nin sayıldığını ve bu nedenle bu verginin Osmanlı beyliğinin kuruluş yıllarında bile, XVI'ncı yüzyıldaki şekliyle varolduğunu belirtmektedir.²⁶¹

Devlet, olağanüstü bir durumun ortaya çıkardığı giderler ile belirli nitelikteki yiyecek maddelerini, savaş alet, gereç vb. levazım ve giderlerini belirli vergi kaynaklarından karşılayamayacağını anladığı zaman, özel bazı önlemler ile imparatorluğun bütün olanaklarını seferber etmeye karar verirdi. Bu karar gere-

²⁵⁹ Karamürsel, age, sf. 182; Sayın (1999), age, sf. 99; Kazıcı, age, sf. 200.

²⁶⁰ Uzunçarşılı, (1988b), age, sf. 149.

²⁶¹ Akdağ, (1979), age, sf. 517

ğince, duruma göre kendisine gerekli olan para, hizmet, eşya ve ürün miktarı belirlenerek çeşitli bölge ve mahallere tevzi edilirdi.

Avarız köylü hanelerinden ayrı ayrı toplanmazdı. Bunun yerine, örneğin bir köyün tümünden belirli miktarda gıda maddesi, ordu için gerekli malzeme veya nakit olarak talep edilmekteydi.²⁶²

Avarız, avarız hanesi denilen birimler üzerine tarhedilirdi. Muaf olanlar çıkarıldıktan sonra geriye kalan köy veya mahalle nüfusu belirlenip belirli sayıdaki gerçek haneler bir avarız hanesi sayılarak köy veya mahallenin kaç avarız hanesi olduğunun kaydı yapılırdı. Böylece, kazaların avarız hanelerini gösteren defterler hazırlanırdı. Kazaların *müfredat defteri* denen bu defterleri, liva (sancak) esasına göre bir araya getirilerek *mevkufat kaleminde* toplanırdı. Vergi tarhı da, bu defterlere göre yapılırdı.²⁶³

Avarız hanesi sayımlarında her köy veya mahallenin nüfusu reaya ve askeri kategorileri altında ve her satırda belirli sayıda olmak üzere teker teker hanesi, avarız çeken reaya, askeri ve mütekaid (emekli) nüfusun toplamı kaydedilirdi. Hane sayımı defterlerinde padişaha mahsus nüfus ve arazi sayım defterlerinde olduğu gibi kişilerin kullanımında bulunan toprak, medeni hal, yakınlık dereceleri gösterilmiyor, köy nüfusunun altında köyün vergi toplamı yer almıyordu.²⁶⁴

XVI'ncı yüzyılın ortalarından itibaren ordunun ve savaşların merkezi hazine üzerindeki parasal yükünün artmaya başlamasıyla birlikte avarız, nakit olarak ve daha sık toplanmaya ve böylece olağanüstü niteliğini yitirmeye başladı. Diğer vergilerden farklı olarak avarızın miktarı yasalarla belirlenmediğinden, merkezi yönetim ihtiyaç duydukça reayadan talep ettiği avarız miktarını artırdı. Bunun sonucunda ise, olağan koşullarda sipahinin topladığı gelirler merkezi hazineye kaymaya ve sipahilerin gelirleri azalmaya başladı.²⁶⁵

Halk arasında *salgun* diye de adlandırılan bu vergi, çeşitli şekillerde (ayni, bedeni, nakdi, hizmet karşılığı) yerine getirilmekteydi. XIX'uncu yüzyılda tamamen paraya çevrilen bu vergi, Tanzimat Fermanı ile ortadan kaldırıldı.

Halkın çeşitli olanaklarını kullanmasına neden olan avarız, değişik adlarla anılmaktaydı. *Menzil malı*, *bedel-i nüzul*, *zahire baha*, *han*, *resm-i sürsat*, *kürekçi bedeli*, *kömür ve kereste bedeli*, *beldaran*, *hane*, *çayır kirası* bunlardan birkaçıdır.

Diğer bütün vergilerde olduğu gibi, bazı sınıf ve zümreler avarızdan muaf tutulmuşlardır. Askeri görevleri bulunan çavuşlar, sipahiler, sipahizadeler, imam, müezzin, kayyum gibi dini hizmetleri ifa eden görevliler, muhassıl, amil gibi mali

²⁶² Pamuk, age, sf. 54.

²⁶³ Tabakoğlu, age, sf. 154.

²⁶⁴ Tabakoğlu, age, sf. 155.

²⁶⁵ Pamuk, age, sf. 54; Yerasimos, age, sf. 195.

ödevleri bulunan resmi memurlar, zaviyedar, tekkenişin gibi dini ve toplumsal görevleri olanlar ile kör, topal, pirifani (çok yaşlı kişiler) durumunda olan kişiler avarız ödemekten muaf tutulmuşlardır.²⁶⁶ Bunların dışındaki herkes kendi güç ve olanaklarına göre bu vergiyi vermekle yükümlü tutulmuşlardı.

Barkan, Anadolu'da kayıtlı 550.139 haneden çeltikçi, ortakçı, madenci, tuzcu ve derbentçi ile askeri sınıfa mensup 79.105 hanenin avarızdan muaf olduğunu belirtmektedir. Yine Rumeli'nin sağ kolu üzerindeki 96.329 hanenin 12.464 hanesi ile Niğbolu vilayetindeki 54.000 hanenin 4.656 hanesi avarızdan muaftır.²⁶⁷

Avarız vergisinin pek çok türü bulunmaktadır. Bunlardan bazılarını aşağıda kısaca değinilmiştir.

3.2.1.1- Avarız Akçesi:

Bu vergi, avarız hanesi başına alınan ve zaman içerisinde paranın değerinin düşmesine paralel olarak miktarı artırılan maktu ve nakdi bir vergidir. Başlangıçta savaş giderlerini karşılamak amacıyla toplanan avarız akçesi, sonraları her zaman toplanan düzenli bir vergi haline gelmiştir. Bu vergi, bazı yerlerde belirli hizmetlerin karşılığı olarak uygulanmıştır. Örneğin, Selanik sancağı kazaları avarız hanelerinin yarısı avarız akçesi öderken, diğer yarısı güherçile ocaklarını oluşturmaktaydı. Bunlar avarız akçesi ödemek yerine, orduya barut hammaddesi olan güherçileyi sağlıyorlardı.²⁶⁸

Avarız vergisi, başlangıçta sadece gerek duyulması halinde ve olağanüstü dönemlerde alınırken, XIX uncu yüzyıla gelindiğinde her yıl düzenli olarak toplanan bir vergiye dönüşmüştür.²⁶⁹

3.2.3.2- Resm-i Nüzul:

Arapça bir kelime olan nüzul'un bir çok anlamı bulunmaktadır. Bunlardan biri, inme, konma; bir diğeri ise, "*yolculuk esnasında bir yere konma*"dır. Askeri ve mali bir terim olarak da, askeri bir kıtanın beslenmesi için belirli bir miktardaki zahirenin sağlanması ve belirli bir yerde kullanıma hazır bulundurulmasını ifade eder.²⁷⁰

Osmanlıca askeri, idari ve mali terimler arasında konak anlamına gelen *menzil* kelimesi de vardır. Hareket halinde olan bir şahsın veya bir topluluğun ilk hareket noktasından itibaren bir günlük yürüyüşten sonra vardığı ve dinleneceği yer anlamına gelir ve varış noktasına kadar birçok menzillerden geçer. Böylece

²⁶⁶ Güçer, age. sf. 72.

²⁶⁷ Barkan, (1980b), age, sf. 741.

²⁶⁸ Tabakoğlu, age, sf. 156.

²⁶⁹ Çadircı, age, sf.145.

²⁷⁰ Güçer, age. sf. 69.

nüzul, askeri ve mali bir terim olarak menzillerde “*askerin iaşesi*” için hazırlanan erzak anlamına gelmektedir. Muhtemelen nüzul müessesesinin ilk uygulamalarında, askeri yolun güzergahına yakın bulunan şehir, kasaba ve köylerin halkı tarafından, askerin iaşesi için kendilerinden istenilen erzakı önceden belirlenerek kendilerine bildirilmiş olan menzillere nakledip askerin iaşesi için hazır bir durumda bulundurmaları söz konusudur.²⁷¹

Un ve arpa olarak alınan bu verginin mükellefi, bir kadının yetki alanına giren adli, idari, mali ve iktisadi bölgeye dahil şehir, kasaba ve köy halkıdır. Hazinesin sıkıntı yaşadığı dönemlerde söz konusu olan bu vergi için önceden *avarız hanesi tahrirleri* yapılmakta ve vergi buna göre alınmaktaydı. Her köyün nüfusu ismen belirtilmek suretiyle reaya ve askeri olarak ayrı ayrı belirlenmekte ve vergi de buna göre alınmaktaydı.²⁷² Her kazadan tahsil edilen un ve arpa *mahal-i me'mure* denilen yere kadar götürülüp orduya teslim edilmekteydi.²⁷³

Kadılar istenilen zahireyi görev alanlarına giren kent, kasaba, köy, mezra ve çiftliklere avarız hanesi esası üzerinden tarh, tahsil ve menzillere teslim ederlerdi. Ayrıca nakil masrafları da yükümlüler tarafından ödenirdi. Aynı olarak toplanması kural olan nüzul, özellikle ordunun iaşesinin kolay olduğu durumlarda savaş ile ilgili diğer hizmetlere dönüştürülebilirdi. Gerekseim duyulduğu zamanlarda ise, nüzulün nüzul bedeli adıyla nakden ödenmesi istenebilirdi. Bunlar çoğunlukla ülkenin savaş alanına yakın veya ordunun geçeceği yol üzerindeki konaklara komşu bölgeler için aynı bir yükümlülük, bu bölgeler dışında kalan yerler için ise nakdi bir yükümlülük haline gelmekteydi. Bununla birlikte, nüzulü aynen tahsil ve emredilen yere ulaştırma zorunluluğunda olan kadıların herhangi bir nedenle nüzullerin bedellerini toplamaları yasaktı.²⁷⁴

XVI'ncı yüzyılın sonlarına doğru halktan nüzul adı altında alınan un ve arpa, hareket halindeki ordulara değil de sınır boylarında savaşan ordulara ulaştırılmak amacıyla stratejik önemi bulunan yerlerde yönetimce belirlenmiş ambarlara gönderiliyordu.²⁷⁵

Osmanlı ordusunun savaş gücünün eksiksiz devam etmesi cephe gerisinden sağlanan yiyecek maddelerinin önceden belirlenen yerlere zamanında ve eksiksiz olarak ulaşmasına bağlıydı. Nüzulün ordunun savaş gücünde oynadığı bu önemli rolden dolayı, merkezi hükümet sefer hazırlıklarına maliyeye bağlı mevkuat kalemindeki defterlerden örnekler çıkararak başlar ve ilk olarak yerel kadılara nüzul emirleri gönderilirdi. Dağıtım, tahsilat ve nakliyatın hızını

²⁷¹ Güçer, age. sf. 69.

²⁷² Güçer, age. sf. 69-70.

²⁷³ Kazıcı, age. sf. 203.

²⁷⁴ Tabakoğlu, age. sf. 157-158.

²⁷⁵ Güçer, age. sf. 69.

sağlamak amacıyla merkezi yönetim, maliyeden taşraya gönderilen emirlerin herhangi bir nedenle gecikmemesini düşünerek kadıların yanlarında bulunan avarız hanesi defter örneklerine göre dağıtım yapmalarını ve hemen harekete geçmelerini emrederdi.²⁷⁶

Nüzulün savaşa katılan zaim ve tımar sahiplerinin hayvanlarıyla veya kadıların kendilerine ait deve ve atlarla değil, mutlaka kira ile taşıtırılması gerekmektedir. Genellikle nüzulün emredilen yere taşınması ve teslimi taşımacılık faaliyeti yürüten kişilere yaptırılıyor, taşıyıcılara teslim edilen hububat tescil ediliyor ve taşıma sırasında ortaya çıkan eksikliklerden taşıyıcılar sorumlu tutuluyordu.²⁷⁷

Nüzul vergisi arpa olarak alındığında, daha çok ordu hayvanlarının yemi olarak kullanılmaktaydı. Un olarak alınmasının nedeni ise; ordunun hızını, yeteneğini ve kapasitesini engelleyebilecek buğdayın temizlenmesi ve öğütülmesi gibi uzun zaman alan sorunların en aza indirilmek istenmesidir.

3.2.3.3- Resm-i Sürsat:

Bu vergi, resm-i nüzul gibi tam bir mükellefiyet değildir. Burada belirlenmiş bir bedel karşılığında un, ekmek, arpa, koyun, yağ, bal, odun, saman vb. gibi belirli bir erzakın belirli bir yere getirilip orduya satılması söz konusudur. Bununla yürüyüş halindeki orduların yol boyunca iâşesinin sağlanması amaçlanmaktaydı.

Sürsat hukuken sözleşmeye dayanan bir yükümlülüktü. Kanunnameler ve sürsat fermanları sürsat yükümlülüğünü, ordunun zahire ve besin maddesi gereksinimini gidermeye yönelik ticari bir faaliyet olarak değerlendirerek avarız muafiyetinin dışında tutmaktaydı. Bu nedenle sürsat yükümlülüğü, avarız hanesine dayanmazdı ve evkaf reayası, madenci, çeltikçi gibi avarızdan muaf kesimler bu nitelikleri nedeniyle sürsattan muaf olmamaktaydılar.²⁷⁸

Sürsat, nüzul bedelinde olduğu gibi, askeri birliklerin geçtikleri yollara veya konakladıkları yerlere yakın bölgelerden aynen, uzak bölgelerden nakden alınır-
dı. Bu nedenle, sürsat bedeli adıyla olağandışı bir yükümlülüğe dönüşen bu vergi, avarız vergileri grubu içinde toplanmış ve *mevkufat kalemine* bağlanmıştır.²⁷⁹

Osmanlı İmparatorluğunun yasaları ve buna bağlı uygulamaları, bölge halkının belirli miktarlardaki erzakın belirlenen bir yere getirilmesini zorunlu tutmaktaydı. Aynı şekilde yasalar, belirlenen yere erzak getirenlere karşılığının hemen ödenmesini de zorunlu kılmaktaydı.

Sürsat için verilmiş olan bütün emirlerde menzile götürülen zahirenin satılacağı, böyle bir satış sözleşmesinin zahire sahiplerine "*bahis-i kısb-ı-ticare*",

²⁷⁶ Güçer, age. sf. 75.

²⁷⁷ Güçer, age. sf. 80.

²⁷⁸ Tabakoğlu, age, sf. 158.

²⁷⁹ Tabakoğlu, age, sf. 158-159.

orduya ise “*sebeb-i sa’-t-ı-maişet*” yani zahire sahiplerine kâr, ordunun iaşesinde ise bir genişleme ve ferahlama yaratacağı belirtilmektedir.²⁸⁰

Savaşa hazırlık emirleri verilirken merkez ve taşrada sürsat olarak ordunun iaşesi için her kazanın göndereceği sürsat türü (ekmek, arpa, koyun, yağ, bal vb.), miktarı, gönderileceği menziller belirtilerek kadılara emirler gönderilmekteydi. Kural olarak her kadının, ordu belirtilen yere varmadan kazasından istenen miktar ve ayrıntısı belli erzakı emredilen yere taşınması ve orada un, ekmek, arpa, yağ, bal ve odunu *nüzul eminine*, kasaplık koyunları da ordu *ganem eminine* teslim etmesi ve teslimat evraklarını gösteren bir “*temessük*” belgesi alması gerekiyordu.²⁸¹ Sürsat olarak istenen hububatı taşıma yükümlülüğü nüzulde olduğu gibi kaza halkına ait olup, gerekli çuvalların sağlanması, yolda hububatın yağışlardan korunması için gerekli örtüler ve yük hayvanları kaza kadıları tarafından sağlanıyordu.²⁸²

Sürsat bedeli, sürekli toplanan bir vergisel yükümlülük olmayıp belirli dönemlerde toplanırdı. Yine sürsat sürekli bir mükellefiyet olmadığından, halkın aynı yıl içerisinde hem sürsat ve hem de nüzul mükellefiyetine tabi tutulması söz konusu olabilmektedir.

3.2.3.4- İştira Zahiresi:

Osmanlı İmparatorluğu’nda savaşmak üzere cepheye giden orduların ülke içerisindeki ilerlemeleri sırasında ve savaş bölgesinde, sadece nüzul ve sürsat mükellefiyetlerinin sağladığı erzak ile beslenmesi yeterli olmamaktaydı. Bu nedenle, ordunun levazım işlerinde ortaya çıkan eksikliklerin giderilmesi amacıyla, karşılığı merkez hazinesinden, taşra hazineler gelirinden veya ordu hazinesinden ödenmek üzere erzak satın alınmaktaydı. Devletin kendi mali kaynaklarından savaş gereksinimleri için yapılan bu erzak alımları, Osmanlı mali sisteminde *ıştira zahiresi* olarak adlandırılmaktaydı.²⁸³

Osmanlı mali sisteminde ıştira uygulamasının genelde iki şekilde yapıldığını görmekteyiz. Genel uygulama olan birincisinde, serbest piyasa şartlarına göre alıcı olan devlet, satıcılardan ıştira konusu malları piyasa değeri üzerinden satın almakta ve ordunun gereksinimlerinde kullanmaktadır.²⁸⁴ İkinci uygulamada ise, devlet, önceden belirlediği bir fiyat üzerinden erzak ve yem satmaya satıcıları zorunlu tutmaktadır. Bu uygulamada, satıcılar belirlenen fiyattan mal teslim etmek zorundadırlar.²⁸⁵

²⁸⁰ Güçer, age. sf. 93.

²⁸¹ Güçer, age. sf. 95.

²⁸² Güçer, age. sf. 98.

²⁸³ Güçer, age. sf. 115.

²⁸⁴ Güçer, age. sf. 121.

²⁸⁵ Güçer, age. sf. 122.

İştira zahiresi uygulaması her ne kadar ticari bir uygulama, yani mal alım satımı gibi görünse de, satıcıların ellerindeki malları devlete satmaları piyasa koşullarına göre oluşmadığından, yani devlet tarafından mal satımına zorlanmaları ve bazen bu malların fiyatının da devlet tarafından belirlenmesi nedeniyle, Osmanlı mali sisteminde bu uygulama mali bir yükümlülük olarak kabul edilmektedir. Yine bu uygulama ile halkın daha avantajlı kazanç olanakları söz konusu iken, devlet açısından masraflı bir mali işlem söz konusudur.

3.2.3.5- Kürekçi Bedeli:

Dönemin koşullarında gemilerde çalışabilecek, kürek çekebilecek ve yelken açıp toplayabilecek olan kimseler genellikle esir ve mahkumlar arasından karşılanmaktaydı. Bununla birlikte, bazen de bu sayılan grupların dışından ücret karşılığında insanların çalıştırıldığı da oluyordu. Büyük deniz seferlerinin gerektirdiği oranda kürekçi sağlamak ve bunları beslemek zorunluluğu doğduğu zaman, kullanılan yöntemlerden birisi de kürekçileri, ülke genelinde zorunlu bir çalışma (hizmet) yükümlülüğüne tabi tutmaktır. Osmanlı devleti, bu şekilde toplanan kişileri önceleri onar akçe yevmiye ile çalıştırmaktaydı. Bunların giderlerini de bölgelere göre 4, 7, 8, 9 ve 10 avarız hanesine bir kürekçi düşecek şekilde bölerek tevzi defterlerine yazıp tahsil etmekteydi.²⁸⁶

Kürekçi bedeli olarak alınan verginin miktarı dönem ve koşullara göre değişiklik gösterdiği gibi, kaç hanenin bir kürekçi çıkarması gerektiği de dönem ve koşullara göre farklı olmuştur.

3.2.3.6- Sefine ve Kayık Gideri:

Gemicilik ve dolayısıyla kürekçi bedeli ile yakın ilişkisi bulunan bir vergi türü de, *sefine* veya *kayık gideri* gibi adlarla anılmaktadır. Bu vergi, sahillerde bulunan yerleri eşkıya ve haydutlar tarafından verilebilecek zararlardan korumak ve bazı bölgelerde de kaçakçılığı önlemek amacıyla, vali ile mutasarrıfların yönetiminde bulundurulmuş gemi ve kayıkların inşa ve onarım giderleri karşılığı olarak alınmaktaydı. Bu gemilerde görevli askerin bütün gereksinimleri, tevzii defterlerine yazılarak alınırdı. Bu vergi de, diğer pek çok vergi gibi, Tanzimat'la birlikte kaldırılmıştır.

3.2.3.7- Kömür ve Kereste Bedeli:

Devlete ait baruthane, tophane, tersane ve fabrikalar için gerekli malzemelerin temini ve taşınması ile ilgili bir vergidir. *Kömür*, *kereste*, *güherçile*, *kendir* vb. gibi adlarla vatandaşlardan toplanmaktaydı. Bu vergi, deniz kenarlarında

²⁸⁶ Kazıcı, age, sf. 205.

bulunan kazalar ile hızlı bir şekilde nakledilmesi olanaklı olan bölge halkı için konulmuştu.²⁸⁷ Bu vergi ile yükümlü tutulan tebaa, yukarıda belirtilen emtiaları çıkarmak, kesmek, taşımak ve işletmek zorundaydı. Bunun karşılığında da, örfi vergilerden tamamen muaf tutulmaktaydılar.²⁸⁸

Başlangıçta ideal bir şekilde işleyen ve dönemin diğer devletlerindeki uygulamalar ile karşılaştırıldığında olağanüstü olumlu sonuçlar veren bu uygulama, daha sonraki dönemlerde bir angarya şekline dönüşmüş ve halkın bıkkınlığına neden olmuştur. Dolayısıyla bu vergi de Tanzimat'la birlikte kaldırılmıştır.

3.2.3.8- Köprücü ve Suyolcu:

Ülke sınırları içerisinde bulunan askeri yolların devamlı olarak açık tutulması, köprülerin korunması, ticaret yollarının güvenliğinin sağlanması gibi kamu yararının korunması Osmanlı İmparatorluğu gibi sürekli savaşan ve geniş bir coğrafyaya sahip olan bir ülke için önemlidir. Bu hizmetlerin başında ise, önemli bir görev olarak su yollarının inşaa ve bakımı gelmekteydi. Bu türden hizmetler için çevrede bulunan köy halkının görevlendirilmesi pratik bir uygulamaydı. Bu uygulamanın ilk örnekleri Osmanlı İmparatorluğunun ilk kuruluş yıllarında görülmektedir. Köprünün bakımı ve su yollarını temiz tutmakla görevlendirilmiş olanlar, diğer örfi vergilerden muaf tutulmuşlardır.²⁸⁹ Köy veya cemaat halinde yerine getirilme zorunluluğu bulunan bu vergi yükümlülüğü de Tanzimat'la birlikte kaldırılmıştır.²⁹⁰

3.2.3.9- Beldaran:

Osmanlı İmparatorluğunun geniş toprakları üzerinde bulunan geçitlerde, yolların güvenliğini sağlamak amacıyla merkezden adam gönderilmesi ve bunların maaşlarının ödenmesi oldukça zor bir uygulamaydı. Ayrıca dönemin ulaşım ve iklim koşulları nedeniyle bu görevlilere hızlı bir şekilde nakit para gönderilmesi de güçlükler yaratmaktaydı. Bu nedenle, her bölgede bulunan dağların geçit yerlerinde veya dar boğazlarda nöbet tutma görevleri bölge halkına yüklenmekteydi. Nöbet tutanlara da, bölge halkı tarafından bir bedel ödenmekteydi. Bölge ve zamana göre değişen bu bedel, bölge sakinleri için tevzii defterlerine yazılmak suretiyle tahsil edilmekteydi.

Değişik anlamlar ifade eden “*bel*” kelimesinin anlamlarından biri de, yüksek bir dağın iki zirvesi arasındaki dargeçit ve boğazlardır. Bu anlama göre de, bir dağın geçit ve boğaz bölgesini koruyan görevlilere de beldaran denmesi lugat

²⁸⁷ Sayın (1999), age, sf. 108; Kazıcı, age, sf. 207.

²⁸⁸ Kazıcı, age, sf. 207.

²⁸⁹ Kazıcı, age, sf. 208.

²⁹⁰ Sayın, (1999), age, sf. 109.

anlamına uygun düşmektedir. Bu anlama gelmek üzere “*beldaran neferatı*” tabiri kullanılmaktaydı. Benzer bir görev, derbentçiler tarafından da yerine getirilmekteydi. Ancak bu iki grup arasında bazı farklar bulunmaktadır. Beldaran ile derbentçiler arasındaki en önemli fark, birincisinin bu işi maaş karşılığı olarak yapması, ikincisinin ise bizzat bu görev ile yükümlü tutulmuş olmasıdır.²⁹¹ Derbentçi, yükümlü tutulduğu görevi yerine getirirken birçok şer’i ve örfi vergiden muaf tutulurdu.²⁹²

Bir dağın geçit ve boğaz bölgesini beklemekle görevlendirilen beldarlar, aynı zamanda savaşlarda ordunun geri hizmetlerinde de kullanılırlardı. Seferlere katılmamak mali bir cezayı gerektirmekteydi. Bunun belirlenmesi amacıyla da sefere katılmayanların duruşmaları, bölgenin kadısı huzurunda yapılırdı. Sefere katılmadıklarından dolayı almış oldukları ücretler geri alınmaktaydı.²⁹³

3.2.4- Harçlar:

Osmanlı İmparatorluğu’nda örfi vergilerden bir bölümü de *harçlar* adı altında değerlendirilmektedir. Bu harçlar, daha çok resmi dairelere işi düşenlerden alınmaktaydı. Değişik adlarla alınan bu harçlar, mahkemelerde hakim, kadı ve naiblerin verdikleri hüccetlerden, sicillere geçirilen hükümlerden, şeyhülislamlık makamından yazılı olarak çıkan fetvalardan, ölen bir kimsenin mirasçıları arasında yapılan miras paylaşımından, nikah vb. gibi işlemlerden alınmaktaydı.

Yıldırım Beyazıt’tan önce kadılar, bu görevleri karşılığında yapılan başvurulardan bir ücret almazlardı. Sadece devlet tarafından kendilerine tahsis edilmiş olan maaşla geçinirlerdi. Ancak Yıldırım Beyazıt döneminde kadıların maaşları yetersiz kalıp geçimlerini sağlayamayınca, mahkemelerde meşru olmayan bazı uygulamalara başvurulduğu görülmeye başlandı. Adalet sistemine gölge düşüren bu uygulamayı ortadan kaldırmak ve kadıların uygun olmayan ve yasal hükümlere de aykırı olan bu tür yollara sapmalarını önlemek amacıyla o dönemde hüccet için 25, sicile kayıt için 7, nikah kıyılmasında 12 akçe ve ölen bir kimsenin mirasının varisleri arasında paylaşılmasında ise 1.000 akçeye kadar olan kısımdan 20 akçe alınması kararlaştırıldı. Böylece padişahın onayının da alındığı bu uygulama yasal bir durum kazanmış oldu.²⁹⁴ Daha sonraki yıllarda harçların cins ve miktarları artmıştır.

Miras paylaşılması konusunda şu hususun da belirtilmesi gerekmektedir. Ölen kimsenin varisleri, mirasın paylaşılması için mahkemeye başvurmadıkla-

²⁹¹ Kazıcı, age, sf. 209.

²⁹² Kazıcı, age, sf. 209.

²⁹³ Kazıcı, age, sf. 210.

²⁹⁴ Kazıcı, age, sf. 211.

rı zaman, kadının onları yaptırım uygulayarak buna zorlaması mümkün değildir. Dolayısıyla böyle bir durumda herhangi bir vergi alınması da söz konusu olmazdı.²⁹⁵

Kadılar her grubun “*resm-i kismet*”ini alamazlardı. Bu nedenle onlar, ancak askeri sınıfa dahil olmayanların miraslarını paylaştırabilirlerdi. Askeri sınıfın resm-i kısmeti ise kadıaskerlere aitti. Askeri sınıfın resm-i kısmeti (terekesi) kadıasker adına “*kassamları*”²⁹⁶ aracılığıyla paylaştırılırdı. Bunun yanında resm-i kısmeti 100 akçeden az olan *Yaya* ve *Müsellemler* bu kuralın dışında tutulmuşlardır. Ancak bu istisna da XVII’nci yüzyılda çıkarılan bir yasayla kaldırılmıştır. Bunların resmi kısmetleri de kadıaskerlere verildi. Bir kimsenin askeri sayılması, sadece kendi şahsına bağlı değildi. Askeri sınıfa mensup bir kimsenin karısı ile ölen kölesi de askeri sayılırdı. Bu nedenle bunların da resmi kısmetleri kadıaskerlere aitti.²⁹⁷

Osmanlı vergi sisteminde harçlar içerisinde belirtilmesi gerekenlerden biri de fetvalardan alınan harçlardır. Şeyhülislamık (meşihat) makamına herhangi bir fetva için başvuran kimseden yazılı fetva (müstefti) için 7 akçe alınmaktaydı.²⁹⁸ Yazılı fetva, bir makama ibraz edilmek veya taraflar arasında kullanılmak (belirli konuları belgelemek) amacıyla alındığından, belirli bir ücrete tabiydi. Alınan bu ücret, kalem memurları arasında dağıtılırdı.²⁹⁹

Harçlarla ilgili vergilerden biri de *resm-i kitabet* olarak adlandırılan vergilerdir. Bu ad altında iki çeşit vergi bulunmaktadır. Bunlardan biri, mahkemelerde şer’i delil ve diğer hususlar için alınan kitabet (yazma) vergisidir. Bunun miktarı, kadı için 20 ve diğer hizmetliler için de 5 akçedir.³⁰⁰ Resm-i kitabenin ikincisi ise, çeşitli yer ve geçitlerden geçen eşyadan, yük başına alınan bir vergiydi.

Harçlar başlığı altında değerlendirilebilecek vergilerden bir diğeri de *taahhüd temessükatı* veya *reddiye-i temessük* adı verilen ve mültezimler, müteahhitler ile bunlara kefil olan sarrafların daha önce hazineye vermiş oldukları senetlerin iadesinde alınan maktu veya nispi harçlardır. Bunların miktarı, dönemlere ve koşullara göre değişebiliyordu.³⁰¹

3.2.5- Harc-ı Ferman:

Bu verginin XV inci yüzyıla kadar varlığı pek bilinmemektedir. Yine bu vergi-

²⁹⁵ Kazıcı, age, sf. 212.

²⁹⁶ **Kassam**, ölen bir kimsenin terakesini mirasçıları arasında paylaştıran görevlidir. Osmanlı İmparatorluğunun şer’i hukukunda miras paylaşımı, biri kadıasker kassamları, diğeri de bir bölgenin kadılığında, yani şer’i mahkemelerde bulunan kasamlar tarafından yapılmaktaydı.

²⁹⁷ Kazıcı, age, sf. 213.

²⁹⁸ Kazıcı, age, sf. 214.

²⁹⁹ Kazıcı, age, sf. 214.

³⁰⁰ Kazıcı, age, sf. 215.

³⁰¹ Kazıcı, age, sf. 215.

nin ne zaman ortaya çıktığı da kesin olarak belli değildir. Bölgelere göre farklı adlarla anılan bu vergi kalemi vezirler, valiler, kadılar ve mutasarrıfların memuriyet, mukataa vb. gibi makamlara atanmaları amacıyla verilen fermanlardan dolayı kendilerinden alınmaktadır.

Öte yandan diğer üst düzey memurların herhangi bir yere atanmaları durumunda *tebşiriye*, *caize*, *kudumiye* ve *hediye* gibi adlarla dağıtılmaları mutata olan hediye ve bahşişler için halktan aldıkları vergiler de vardır. Tevzi defterlerine yazılarak alınan bu vergi de Tanzimat'la birlikte kaldırılmıştır.³⁰²

3.2.6- Resm-i Derbent:

Osmanlı İmparatorluğu toplumsal tarihinin en iyi bilinen yönlerinden birisi de, yolların güvenliğini sağlamaya yönelik ekonomik, ticari ve siyasi önlemler almaktır.³⁰³ Her türlü yolculuk ile ticari faaliyetin yollarda herhangi bir engelle karşılaşmadan yapılmasını sağlamak amacıyla bir sistem geliştirilmiş ve bu sisteme "*Derbent*" denilmiştir.

Derbent, Farsça kökenli bir kelimedir. "*Der*" kapı, "*Bend*" ise bağlamak, tutmak anlamına gelmektedir ve derbent de bu iki kelimenin birleşmesiyle oluşmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'nda derbent, kelime anlamına uygun bir uygulamayı içermiştir. Osmanlılar'da derbent denince, genellikle Rumeli'de bulunan ve geçilmesi hem zor, hem de tehlikeli olan dağlardaki geçit, boğaz ve kapılarda, gelip geçenlerin güvenliklerini sağlamak için kurulmuş olan karakollar akla gelmektedir. Bilindiği gibi Osmanlı İmparatorluğu'nda bugünkü anlamda bir polis ve jandarma gücü yoktu. Askeri ve ticari bakımdan önemli olan yolların kavşak noktaları ile dağların geçit verdiği yerlerin güvenliği derbentçiler tarafından sağlanmaktaydı.

Derbent sisteminin örgütlü bir şekilde uygulanması II. Murat dönemine kadar gitmektedir. Derbent tesisleri, dört tarafı duvarlarla çevrili küçük bir kale görünümündedir. Yanında han, cami, okul ve dükkanlar bulunurdu. Böylece derbentin etrafında bir köy veya kasaba yapılması oluşurdu. Yol ve ticaret güvenliğinin sağlanması amacıyla yapılan bu tesisler, genellikle yolların kavşak noktalarında ve merkezi özelliğe sahip yerlere kurulurdu. Bu nedenden dolayı da derbentçi olarak kaydedilen köy halkı, derbentin önem ve özelliğine göre vergilerin tümünden veya bazılarından muaf tutulurlardı. Derbentçi olarak görevlendirilen köylüler, yolun kendi köylerine yakın olan belli bir bölümünden sorumluydular. Bu açıdan onlar, yarı askeri bir örgütsel yapı oluşturmaktaydılar. Derbentçiler,

³⁰² Kazıcı, age, sf.216.

³⁰³ Halil İnalcık, Kostantin Jirecek'in Osmanlı topraklarındaki ulaşım hizmetleri hakkında, "*Roma İmparatorluğu'nun yıkılışından beri hiçbir Avrupa devleti yol sistemine bu denli özen göstermemiştir*" diye yazdığını aktarmaktadır [İnalcık, (2003), age, sf. 152].

derbentlerde nöbetleşe beklerlerdi. Özellikle güvenli olmayan tehlikeli yerlerde sürekli nöbetçiler bulunurdu. Nöbetçiler için kulübeler inşa edilirdi. Bir tehlikeyi bir derbentten diğerine haber vermek için “*derbend davulu*” adı verilen bir davul kullanılırdı.³⁰⁴

Ticaret erbabı ile yolculuk yapan diğer insanlar için tehlikeli olan yerler, belirli araştırma ve incelemeler sonucunda belirlenirdi. İncelemelerden sonra derbent olmasına karar verilen yerlere yakın köy halkı veya oralara yerleştirilenler, geçitlerdeki yol güvenliğini sağlama karşılığında, yukarıda da belirtildiği üzere, diğer örfi vergilerden muaf tutulmaktaydılar.

Derbent bekleyenlerin görevleri, sadece gelip gidenlerin (ayende ve reven-de) güvenliği ile sınırlı değildi. Onlar, yolların bakımı, onarım işleri ve ıssız yerlerin şenlendirilmesi ile de yükümlü tutulmuşlardı.³⁰⁵

Derbentçiler, sorumlu oldukları alanları terk edemezler, aksi durumunda ne-reye gitmişlerse bulunur ve zorla eski yerlerine geri getirilirlerdi. Bazı köyler, her yıl belirli miktarda posta hayvanı sağlamak, yolları, köprüleri, kervansarayları, suyollarını tamir etmekle görevli olarak ve belirli yerlere bu işleri yapmak üzere yerleştirilmişlerdir.³⁰⁶

Derbentlerden geçenler yol güvenliği karşılığında bir vergi ödemek durumundaydılar. Osmanlı mali literatüründe buna *resm-i derbent* denilmektedir. Mültezimlere ihale olunan bu vergi, zaman zaman ihlallere uğramaktaydı. Merkezi yönetimin sık sık müdahale etmesine karşın, mültezimlerin haksız ve yasal olmayan uygulamaları devam etmiştir. Bu durum öyle boyutlara ulaşmıştır ki, bazen geçtiği ilk derbentte vergisini veren bir tüccar, onu takip eden ikinci bir derbentte de yine vergi vermek zorunda bırakılmaktaydı. Bu haksız uygulamalar çeşitli şikayetlere neden olmaktaydı. Özellikle yabancı tüccarların elçileri aracılığıyla yaptıkları şikayetler artmakta ve bazı devletler tarafından bu konu önemli bir mali sorun kabul edilerek Osmanlı İmparatorluğu yönetimi nezdinde, bu verginin alınmaması için girişimlerde bulunulmasına neden olmaktaydı.

Gelişmiş bir derbent örgütünün ve sisteminin varlığı, Osmanlılarda ticaretin önem ve yaygınlığının göstergesidir. Basra Körfezi, Kızıldeniz, Suriye limanları ve Anadolu’dan geçen kervan yollarını kontrol eden bölgelere egemen olan Osmanlı İmparatorluğu, XVI ncı yüzyılın ikinci yarısından önce, tarihsel baharat ve ipek yollarının sağladığı uluslararası transit ticaretten geniş ölçüde yararlanmıştır. Transit mallardan alınan çeşitli haraç ve resimler, devlet gelirinin önemli kaynaklarından biri olduğu gibi, bu yollar üzerinde bulunan Osmanlı kervan siteleri de, böyle etkin bir ticaret hayatına katılarak veya kervan nakliyatının doğur-

³⁰⁴ Kazıcı, age, sf. 217-218.

³⁰⁵ Kazıcı, age, sf. 218.

³⁰⁶ Barkan, (1980c), age, sf. 740-741.

duğu hancılık, komisyonculuk, saraçlık gibi hizmetleri karşılayarak zenginleşmek olanağı bulmuşlardır.³⁰⁷

4- MUKATAA ve İLTİZAM BEDELİ

Çalışmaya son vermeden önce bir vergi olmamakla birlikte vergi toplama yöntemi olan mukataa ve iltizam bedeli üzerinde kısaca durmanın, Osmanlı vergi sistemini anlamak açısından yararlı olacağı kanısını taşımaktayım.

4.1- Mukataa

Kelime anlamı kesim, kesime verilmek olan mukataa devlete ait bir arazi veya gelirin bir bedel karşılığında kiraya verilmesi veya geçici olarak devredilmesidir. Mukataaların gelirleri hiç kimseye dirlik olarak verilmez, geliri doğrudan merkeze, divan-ı hümayuna aktarılırdı. Miri arazi sisteminin uygulandığı her yerde bu şekilde devletin nakit para ihtiyacını karşılamak için, mukataa usulüne başvurulmuştur. Bu anlamda da mukataa, bir vergiden ziyade vergi toplanma sistemi veya bir vergi toplama biçimidir.

Mukataa, her türlü arazi vergileri, maden işletmeleri, gümrük resimleri, cizye ve hayvan vergileri iltizamı için de kullanılmaktaydı. Bedel olarak belli bir tutar belirlenmiyordu. Hatta bazen bu bedel, sadece arazinin (arz-ı mevat) ihya edilmesi şeklinde de olabiliyordu.

Devlet gelirlerinden, merkezi yönetimin kendisine doğrudan yapılacak harcamalar için ayrılan vergi veya başka kaynaklara mukataa deniyordu. Anlamını, işletme biçiminden alan mukataa, kurulu düzenini oluşturan gelir yerleri, özellikle büyük şehirlerin her türlü ticari ve sınai işletmelerinden alınan resimler, maden işletmeleri, yasaklara aykırı işlerden elde edilen “*cerime*”ler ve ticari tekel maddelerinden sağlanan gelirlerdi.³⁰⁸ Bu şekildeki mukataa gelirleri, dirlik olarak devlet hizmetlilerine verilmiyordu. Bunlar, yönetime ayrılmış en büyük kaynaklardı. Bu çeşit mukataaları oluşturan gelir alanları, şehirlerin ticari ve sınai özelliklerine göre birbirlerinden farklılıklar gösteriyorlardı. Büyük alış veriş ve zanaat merkezlerindeki mukataaların devlet hazinesine sağladıkları gelir bir hayli fazlaydı. Devlet giderlerinin en önemli bölümü de bunlardan karşılanmaktaydı.³⁰⁹

Mukataaların yönetiminde başlıca üç yöntem uygulanmıştır. Bu yöntemlerden birincisi, mukataanın devlet tarafından belirlenen ve devletten maaş alan memurlar tarafından yönetilmesidir. Burada görevli olan memura emin, bu yönetim şekline ise, emanetle yönetim adı verilmekteydi. Mukataanın gelirini belirlemek amacıyla da bu yöntemle başvurulmuştur.

³⁰⁷ Sencer, age, sf. 220.

³⁰⁸ Akdağ, Mustafa. (1995a), *Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi-II. Cilt- 1453-1559*, Cem Yayınevi, sf. 231.

³⁰⁹ Akdağ, (1995a), age, sf. 231.

İkinci olarak, mukataaların iltizam yolu ile yönetilmesidir. İltizamlar üç yıl süreli olup, gerektiğinde altı, dokuz ve hatta on iki yıla kadar varan sürelerde uzatılırdı. Daha fazla para teklif eden çıkması veya anlaşma koşullarının mültezimler tarafından yerine getirilmemesi durumunda devlet tarafından antlaşma feshedilebilirdi. Bir mültezimin birden fazla mukataayı alması ya da birden fazla kişinin ortak olarak bir mukataayı alması yasal olarak olanaklıydı. İltizam sistemi Fatih Sultan Mehmet döneminde (1451-1481) sistemli bir hale getirilmiştir. Bu sistem sayesinde devlet, çok büyük zorlukları gerektiren ve masraflı bir iş olan vergi toplama görevini mali bürokrasiye gerek kalmadan yerine getirmiş olmaktadır.

Mukataaların yönetiminde kullanılan üçüncü bir yöntem ise, malikanelerdir. Malikaneler, bütün bir yaşam süresince verilmiş olan iltizamlardır. Mukataalar yeni gelir kaynaklarına gereksinim duyulması sonucu geliştirilmiş bir sistemdir ve bu sistem XVI ncı yüzyıl sonu ve XVII nci yüzyıl başlarından itibaren, Anadolu'da baş gösteren Celali ayaklanmaları sonucu Anadolu'nun doğusu, güneydoğusu ve Suriye'de uygulanmaya başlanmıştır. Malikane olan mukataalar sahiplerinin ölümünden sonra mahlûl olur (sahipsiz, boş kalır) ve yeniden müzayedeye (açık artırmaya) çıkarılırdı.

Devletin parasal açıdan büyük sıkıntılarla karşılaşması ve tımarlı sipahilerin ordudaki önemini kaybetmesi dolayısıyla boşalan tımar ve zeametler mukataa olarak mültezimlere verilmeye başlandı. Devlet gelirlerini artırmaya yönelik böyle bir uygulamanın bedelleri, birkaç yıllığına peşin olarak alınabiliyordu. Akdağ, bu uygulamanın üç yıldan daha fazla bir süre olamayacağını belirtmektedir.³¹⁰

Bir mukataa karşılığında götürü usulle vergileri toplayan kişi, yasal olarak belirlenmiş bulunan vergiden fazlasını alamazdı. Çünkü mukataayı alan kişi, sık aralarla kendisini denetleyecek ulufeli bir "*emin*"in teftişine muhatap olmaktadır.

Mukataalar, ister ulufeli eminler, isterse iltizamla getirilmiş amiller eliyle yönetiliyor olsunlar, vilayette (beylerbeyilik merkezi) defterdarlık varsa oraya, yoksa İstanbul'da Divan'ın maliye dairesi durumundaki başdefterdarlığa bağlı bulunurdu.³¹¹

Osmanlılar mukataa sistemi sayesinde birçok mali sorunu veya savaşlar sırasında oluşan ya da oluşacak olan nakit para sıkıntısını azaltmak istemişler ve bunda da başarılı olmuşlardır. Çünkü mukataa olarak verilen yerlerden parayı alan devlet, bir daha vergi toplama işine karışmıyordu. Bu işi, mukataayı alan kişi veya kişiler yapıyor, zarar etmemek için de, vergi mükellefi olan kişilerin vergi kaçırmasını engellemek amacıyla sıkı bir kontrol mekanizması kuruyorlardı. Dolayısıyla devletin bu işler için ayrıca bir masraf yapmasına gerek kalmıyordu. Mukataa sistemi, Tanzimat'la birlikte ortadan kaldırıldı.

³¹⁰ Akdağ, (1995a), age, sf. 237.

³¹¹ Akdağ, (1995a), age, sf. 236.

4.2- İltizam Bedeli

İltizam sistemi³¹², esas itibarıyla vergilerin aynı olarak alındığı dönemlerde kullanılmış bir vergi toplama yöntemidir. Bu sistemde vergilerin toplanma yetkisi, belirli ve götürü bir bedel karşılığında devlet tarafından anlaşma ile adına “mültezim” adı verilen üçüncü bir şahsa verilmektedir. İltizam sisteminde, iltizama verilecek vergiler, bölgelere göre arttırmaya çıkarılır ve bu iş için en yüksek bedeli teklif eden kişi veya kişilere bırakılır. Bu kişi veya kişilerin devlete ödedikleri bedel ile topladığı vergiler arasındaki fark, mültezimlerin kazancını oluşturmaktadır.

Osmanlı İmparatorluğunun kuruluşundan itibaren ele geçirilen toprakların bir kısmı tımara verilmekte ve bir kısmı da miri (devlet) için ayrılmaktaydı. Devlete ayrılan yerlerin vergisi, “emin” adı verilen görevlilerce toplanmaktaydı. Zamanla mali sıkıntıların ortaya çıkması ve paraya gereksinim duyulması üzerine, devlete bırakılmış olan yerlerin bir kısmı, bir veya daha fazla yıllığına iltizama verilerek bedelleri sarraflarca hazineye yatırılmaya başlandı. Bu uygulamanın başlangıcı kesin olarak bilinmemektedir. Bununla beraber Hammer, bu uygulamanın Fatih Sultan Mehmet döneminde Veziriazam Rum Mehmet Paşa aracılığıyla uygulandığını belirtmektedir.³¹³

XVII'nci yüzyılın ikinci yarısından itibaren ortaya çıkan mali sıkıntılar, diğer taraftan tımarlı sipahinin ordu içerisindeki önemini kaybederek bunların yerine düzenli ve maaşlı ordunun tercih edilmesi gereksinimi, iltizam sisteminin daha fazla uygulanmasına neden olmuştur. Çünkü devamlı olarak maaş alan bir ordu için nakit paraya gereksinim vardır. Bu para ise, tımar ve diğer gelirlerin iltizama verilmesiyle sağlanabiliyordu. Önceleri birkaç gelir kaynağı için uygulanan iltizam sistemi, daha sonraları öşür, ağnam, gümrük ve ihtisab gibi birçok vergi için de uygulanır oldu. Böylece bu uygulama bir kural haline geldi.

Devlet tarafından kendilerine maaş yerine tımar sistemi içerisinde büyük dirliklerin vergi gelirleri tahsis edilmiş olan büyük devlet memurları da, bu gelirlerin toplanması işini mültezimlere devretmeye başladılar. İstanbul'da oturan büyük mültezimler geniş coğrafi alanları kapsayan büyük mukataaları satın alarak bunları daha küçük parçalara bölmeye ve taşradaki ortaklarına ya da alt mültezimlere devretmeye başladılar. Böylece ortaya devletin vergi kaynakları peşinde koşan ve devletin el koymak istediği artışa ortak olan bir mültezim hiyerarşisi çıkmaya başladı.³¹⁴

³¹² * İltizam sistemi de, mukataa gibi bir vergiden ziyade vergi toplama sistemidir. Hatta mukataanın farklı bir uygulama biçimi veya bir türüdür.

³¹³ Kazıcı, age, sf. 175-176.

³¹⁴ Pamuk, age, sf. 155-156.

Ancak zamanla mültezimlerin daha fazla vergi tahsil edebilmek için halka baskı ve şiddet göstermeleri ile birlikte XVIII inci yüzyılın ikinci yarısından itibaren vergi tahsilini gerek devlet, gerekse halk açısından güvence altına alabilmek için, halk tarafından seçilen ve “*ayan*” adı verilen kimseler vergi tahsiline aracılık etmeye başladılar. Ayanlar, herhangi bir vilayet ve kazada o mahallin yönetimiyle ilgilenen, halk ve hükümet arasındaki işlemlerde aracı olarak her iki tarafa ait işleri idare eden ve halk tarafından seçilen kimselerdi. Ayanlar, başlangıçta mültezimlere karşı halkı koruyorlardı. Ancak daha sonra, mültezimlerle uzlaştılar ve kendileri de iltizam almaya başladılar. Yine bu dönemde taşrada güçlenen ayanlar, İstanbul’daki büyük devlet memurlarıyla da ortaklıklar kurmaya ve mukataaları ellerine geçirmeye başladılar. XVIII inci yüzyılın ikinci yarısından itibaren mültezimlik yapmış ayanların sayısı giderek artmaya başladı.

İltizam sisteminin yaygınlaşmasıyla birlikte, mültezimlerin bir kısmı, taahhütlerini yerine getirmemeye başladılar. Bu nedenle, hazinenin uğradığı zararı kapatmak amacıyla farklı bir yöntemle başvuruldu. Bu yöntemle, mültezimlik için başvuru yapan kişinin, açık artırmaya katılmadan önce, hazine tarafından taahhüdü kabul edilen ve itibarı olan bir sarrafı kefil göstermesi zorunluluğu getirildi. Bu sistemde sadece “*kuyruklu sarraflar*” adı verilen kimseler kefil gösterilebilirlerdi. Bu sınıfa giren sarraf ise, 2.500 kuruştan 10.000 kuruşa kadar berat harcı vermek zorunda olduğu gibi, bunun dışında her iltizam işleminde *ferman harcı* adı ile cuz’i bir harç da yatırmak zorundaydı.³¹⁵ Taahhüdünü yerine getirdiği zaman senedi kendisine iade edilirdi. Ancak senedini almadan önce, *reddiye-i temessük* adı verilen bir başka harç daha yatırmak zorundaydı.³¹⁶

Başlangıçta oldukça sağlam bir şekilde işleyen bu uygulama, daha sonraları bozulmaya başladı. Sonunda iltizam sistemi, 1839 tarihli “Tanzimat Fermanı” ile uygulamadan kaldırıldı.

5- SONUÇ

Osmanlı İmparatorluğunun gelişim süreci daha ayrıntılı olarak incelendiğinde, hukuk sisteminin şer’i hukuku aşan bir sistem olduğu görülür. Nitekim çalışmanın başlarında Osman Gazi döneminde yaşandığı rivayet edilen pazar bacı uygulamasına ilişkin olarak verdiğimiz örnek de bu konuda önemli bir kanıt oluşturmaktadır. Osmanlı hukuk sisteminin şer’i hukuka mı, yoksa örfi hukuka mı dayandığı ve bunlardan hangisinin öncelikli olduğu konusu (şer’i hukukun önceliği genel kabul görmekle birlikte) hep tartışma konusu olmuştur. Öte yandan bu tartışma, Osmanlı hukuk sisteminin kaynağı ile ilgili çalışmalarda da

³¹⁵ Karamürsel, age, sf. 202-203; Sayın, (1999), age, sf. 57-58; Kazıcı, age, sf. 176-177.

³¹⁶ Sayın, (1999), age, sf. 58; Kazıcı, age, sf. 177.

yaygın olarak görülmektedir. Yine benzer tartışmalar, Osmanlı vergi sistemi ve bu sistemin temel dayanağı olan tımar sisteminin kaynağı ve kökeni sorununda da yaşanmaktadır. Ancak bu konuda, net bir uzlaşıya varıldığı söylenemez. Dolayısıyla bu konu, çok netameli bir içerik taşıdığından, çalışma boyunca bu tartışmaya, yani kaynak ve köken sorununa girilmemeye çalışılmıştır. Zaten çalışmanın amacı ve kapsamı da bu değildir.

Ancak burada şunun özellikle vurgulanmasında büyük yarar vardır: Osmanlı İmparatorluğu ile ilgili siyaset teorisi alanında yaygın tartışma konusu olan din ve devletten hangisinin öncelikli ve temel olduğu konusunda, -çalışmanın başında da vurgulandığı gibi- devletin daha öncelikli olduğunu söyleyebiliriz. Yani her şey devletin bekası içindir. Bu, Osmanlı öncesi doğu toplumlarının (Türk, Müslüman v.d.) genel karakteristik özelliğidir. Her ne kadar din, şeriat, şer'i hukuk öncelikli gibi görünse de, devletin önceliği ve bekası tartışılmazdır. Bunun doğrudan örneği padişahın devlet yönetiminde mutlak bir otoriteyi temsil etmesi ve kararlarını (şer'i veya örfi) devletin çıkarları ile örtüştürmeye veya bu çıkarlara dayandırmaya çalışmasıdır. Bu durum, İmparatorluğun dağılışı ve Cumhuriyetin kuruluşu dönemlerinde de belirgin olarak kabul edilen ve öne çıkarılan bir tercihtir. Bunun yansımaları ve/ ya da tartışmaları günümüzde de gözlemlenebilmektedir.

Halil Cin, örfi hukukun oluşumunda temel rol oynayan etkenlerden birisinin, İslam hukukunun toplumun her alanındaki gereksinimlerini tam olarak karşılamaması ve toplumsal hayatın gelişmelerine ayak uydurabilmesi için gerekli içtihatların tam olarak oluşturulamaması olduğunu belirtir. Dolayısıyla İslam hukukçuları, şeriatın açıkça yasaklamadığı hususlarda, toplumun yararı ve diğer nedenlerle padişahın, örf ve adete uyarak veya bizzat kural koyarak devletin yapısında ve düzeninde gerekli değişiklikleri yapabileceklerini kabul etmişlerdir.³¹⁷

Yine konumuz açısından özellikle vurgulanması gereken bir husus da, şer'i vergiler içerisinde sınıflandırılan bazı vergi türlerinin kesin olarak bu kategori içerisinde kabul edilip edilemeyeceğidir. Çünkü, bizim burada şer'i vergiler olarak yer verdiğimiz vergi türlerinden bazıları, Osmanlı tarihi üzerine yapılan bazı çalışmalarda örfi vergiler içerisinde sayılmışlardır. Bu konuda, özellikle klasik dönem Osmanlı vergi sistemi ve vergi türleri söz konusu olduğunda yeterli ve kapsamlı çalışmalar bulunmadığından, vergi türleri konusunda sınıflandırma yapılırken sıkıntılar yaşandı. Bu nedenle, Ziya Kazıcı'nın çalışması ile Erdoğan Öner'in hazırlamış olduğu ve ekte de yer alan "Osmanlı İmparatorluğu'nda Tanzimat'a Kadar Uygulanan Vergiler" başlıklı tablodaki vergi türleri üzerinden genel şema ve sınıflandırma oluşturulmaya çalışıldı.

³¹⁷ Cin, age, sf. 17.

Osmanlı vergi sisteminin ne zaman oluştuğu, bazı vergilerin ilk uygulamalarının ne zaman başladığı hakkında net sonuçlara ulaşmak konusunda da zorluklar yaşanmaktadır. Ancak *pazar bacı* örneğinden de görüleceği gibi şer'i vergilerin yanı sıra örfi vergi uygulamasının Osman Gazi döneminde var olduğu bilinmektedir. İnalçık'ın da belirttiği gibi, XVI'ncı yüzyıla ait Hüdavendigar sancağı evkaf-ı selatin defterinde Orhan Gazi döneminde yapılmış birçok evkaf ve temliklere ait kaynaklar, bazı orijinal belgeler ve bunların kopyaları, bu dönemde gelişmiş bir bürokrasinin ve şer'i kurallara göre belgeler yazan katiplerin bulunduğunu göstermektedir. Bu devre ait vakıf ve temlik belgeleri, şer'i esasların daha bu devirde uygulanmakta olduğunu ortaya koymaktadır.³¹⁸

Bu uygulamalar I. Murat döneminde de devam etmiş ve ilk mali idare bu dönemde oluşturulmuştur. Uzunçarşılı, Çandarlı Kara Halil Paşa ile Karamanlı Kara Rüstem Paşa'nın Osmanlı Maliye örgütünü kurarlarken, vergi ve mal defterlerini İlhanlıların maliye sisteminden alarak kullandıklarını belirtir. Bunun dayanağı olarak da, İlhanlıların maliyecisi Hamdullah Müstevfi'nin "Nüzhet'ül-kulüp" adlı eseri ve Hoca Necmettin Cuveyni'nin Risale-i Evekiyye adlı eseri ile Osmanlıların maliye defterlerindeki benzerlikleri göstermektedir.³¹⁹ Yine Osmanlı devletinin büyüyen genişlemesinin doğal uzantısı olarak mali örgüt yapısı da genişlemiş ve bunun gerektirdiği mali defterler de gereksinimlere göre sınıflara ayrılıp büyümüş ve fakat siyakat rakamı değişmeyerek 550 yıl devam etmiş ve ancak 1835 yılında son bulmuştur.³²⁰

Osmanlı maliyecileri siyakat yazı ve rakamlarından ayrı olarak İlhanlıların kullanmış oldukları mali terimleri de kullanmışlardır. Örneğin, ruznamçe, an-hızane, baz teslim, baz be-hızane, bec-veçh-i malikane, der-amed, na-furuht, resid, tahvil, muhassıl, muhtesib gibi terimler maliye defterlerinde ve işlemlerinde kullanılmıştır.³²¹

Yıldırım Beyazıt döneminde ise, idari yapıda ve kanunlar konusunda daha ileri bir aşamaya ulaşılmıştır. Tevarih-i Ali Osman'da,³²² Yıldırım Beyazıt döneminin merkezi hazineyi takviye, yeni vergiler koyma, defter ve tahrir usullerinin uygulanması, kadılık kurumunda reform gibi birçok yeniliklerin uygulamaya konduğu bir dönem olarak belirtilmektedir. Ancak, klasik dönem vergi sistemi ve vergi türleri konusundaki (diğer hukuki alanlarda da olduğu gibi) temel bilgilerimiz ve kaynağımız, Fatih Sultan Mehmet Kanunnameleri'dir.

³¹⁸ İnalçık, (2009), age, sf. 228-229.

³¹⁹ Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. (Ocak/1978), "Osmanlı Devleti Maliyesinin Kuruluşu ve Osmanlı Devleti İç Hazinesi" *Belleten*, Cilt: XLII, sayı: 165. sf. 69, Türk Tarih Kurumu Yayınları.

³²⁰ Uzunçarşılı, (Ocak/1978), age, sf. 69.

³²¹ Uzunçarşılı, (Ocak/1978), age, sf. 69.

³²² İnalçık, (2009), age, sf. 229.

İnalcık yasa koymanın dört temel koşulundan bahsetmektedir. Bunlar; 1-Şeriat dışı bir durum; 2- Buna dair yaygın bir adetin veya kıyasa esas olacak genel bir adetin varlığı; 3- Hükümdarın iradesi; 4- Genel düzenin bunu gerektirmesidir.³²³

Yine İnalcık, Fatih Sultan Mehmet'in biri devlet teşkilatına ve diğeri ise, idare, maliye ve ceza alanlarına ait olarak çıkardığı iki kanunname olduğunu belirtir. Bu kanunnameler bab ve fasıllara ayrılmış ve sistemleştirilmiştir.³²⁴ Fatih Sultan Mehmet kanunnamelerinde yer alan vergilere, çalışmanın önceki bölümlerinde ayrıntılı olarak yer verilmiştir. Bu vergilerin hemen hemen tamamı Fatih öncesi dönemlerden itibaren uygulana gelen vergi türleridir. Bu vergiler, söz konusu kanunnamelerle yeniden düzenlenmiş ve yasal içerikleri güçlendirilmiştir. Nitekim Kraelitz, Fatih kanunnamelerinin, İstanbul'un fethinden sonra İmparatorluğun yeniden yapılandırılmasını sağladığını ve Osmanlı Devleti'nin en eski kanunnamesi olduğunu belirtmektedir.³²⁵

Yine, Kanuni Sultan Süleyman tarafından konan ve şikka evvel defterdarı Mehmet Çelebi tarafından derlenen kanunların başında reaya kanunu ile maliye kanunu gelmektedir. Bu kanunlar toprak sistemi ve alınan vergiler hakkında ayrıntılı bilgiler vermektedir.³²⁶ Osmanlı kanunnameleriyle, geniş bir coğrafyaya yayılmış olan imparatorluk bünyesindeki çeşitlilik gösteren vergilerin, belirli bir sistem içerisine alınması amaçlanmıştır. Merkezi devletin buradaki temel disturu, merkez kaç güçlerinin denetim altında tutulmasını sağlamaktır. Bunun gerçekleştirilebilmesi için de, doğrudan üretici durumundaki reaya sürekli korunmuştur. Yerel güçlerin reaya üzerindeki baskı ve denetimlerinin azaltılması hedeflenmiştir.

1300-1453 döneminde devletin halktan aldığı vergilerin esasını, şer'i ve örfi vergiler oluşturmaktadır. Bu dönemdeki devlet gelirlerinin büyük bir bölümü de bu vergilerden oluşmaktadır. Çeşit ve miktarları kanunnamelerde belirlenen ve hemen hemen hiç değişmeden devam eden bu iki tür vergiler, gerek tahsildarlar ve gerekse mükellefler tarafından genel olarak bilinmekteydiler ve dolayısıyla bu dönemde, önemli vergi ihtilaflarına rastlanmamaktadır.³²⁷ Öte yandan Akdağ, Osmanlı mali tarihinde vergiler açısından 1300-1453 döneminin en mükemmel dönem olduğunu kabul etmektedir.³²⁸

³²³ İnalcık, (2009), age, sf. 228.

³²⁴ İnalcık, (2009), age, sf. 230.

³²⁵ İnalcık, (2009), age, sf. 234.

³²⁶ Morawitz, Charles. (1978), *Türkiye Maliyesi*, Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Yayını. Yayın No: 1978-188. sf. 2.

³²⁷ Akdağ, (1979), age, sf. 516.

³²⁸ Akdağ, (1979), age, sf. 516.

İncelenen dönemde uygulanan vergilerle ilgili olarak şu temel belirlemeler yapılabilir;³²⁹

- Vergi gelirlerinin büyük bir kısmı dolaysız vergilerden elde edilmektedir.
- Özellikle tımar sisteminin uygulandığı eyalet ve sancaklarda mükelleflerin ödeyeceği şer-i ve örfi vergilerin sayısı oldukça fazladır.
- Vergi ve resimlerin adları, oran ve miktarları ülkenin her yerinde aynı olmayıp, özellikleri ve gelenekler dikkate alınarak eyalet ve sancaklara göre farklı uygulamalar söz konusu olabilmektedir.
- Günümüzde vergi uygulamasında geçerli olan yasallık ilkesi gibi, halkın ödeyeceği vergilerin miktarı, ödeme zamanı ve kime ödeneceği bellidir.
- Vergilemede kişilerin her biri ayrı ayrı değil, bir hanede oturanların tamamı topluca vergi mükellefi olarak muhatap alınmaktadır. Bu nedenle, bütün Osmanlı tahrirlerinde, yani vergi kaynaklarını belirleyen defterlerde vergi, haneye göre, diğer bir ifadeyle aileyi temsil eden kocanın (aile reisi) adıyla belirlenmektedir.
- Vergi oran ve miktarları gibi, mükelleflerin ödeyecekleri vergi çeşitleri de aynı değildir. Müslümanlar ile gayrimüslimlerin ödeyecekleri vergiler birbirinden farklıdır.
- Padişah, beratı ile kişi ve topluluklara tüm veya belirli vergilerden muafiyet tanıyabilir.
- Vergilerin bir kısmı nakit, bir kısmı ise ayni olarak tahsil edilmektedir.

Burada Osmanlı İmparatorluğu'nun klasik döneminde temel vergi yükümlüsü olan reayanın vergi yükü konusunda Mustafa Akdağ'ın yapmış olduğu değerlendirmeye yer vermek yararlı olacaktır. Köylülerle şehirlielerin ödedikleri vergilerin karşılaştırmasını yapan Akdağ, köylüler üzerindeki vergi yükünün daha ağır olduğunu belirtir. Köylü (reaya) kesimin ödediği vergiler kazançlarının en az % 20'sinden başlayan oranlarda (bu oran genellikle % 50'leri bulmaktadır) iken, şehirli kesimin ödediği vergiler kazançlarının % 10'unu zor bulmaktadır.³³⁰

Osmanlı tarihinde önemli mücadele alanlarından biri de, merkezi otoritenin yerel unsurları yerleşik hayata geçirme mücadelesidir. Ele geçirilen bölgelerde yaşayan veya göçle Osmanlı topraklarına yerleşen grupların belirli yerlerde yerleşik olarak yaşamalarına büyük önem verilmiştir. Gerek imparatorluğun kuruluşundan önce gelip bu bölgelere yerleşmiş ve gerekse fetihler sonucu Osmanlı topraklarına katılan bölgelerde yaşayan Türk aşiretlerin şehirlere ve köylere yerleştirilmek suretiyle toprağa bağlanmaları ve yarı göçer konumdan çıkarılmaları için büyük çaba harcanmıştır. Bu anlamda, Osmanlı yönetimince iskan faaliyetlerine büyük önem verilmiş, toprağın dağılımına ve mülkiyet yapısına gereken dikkat ve özen gösterilmiş ve bu konuda taviz verilmemeye çalışılmıştır.

³²⁹ Öner, age, sf. 134-135.

³³⁰ Akdağ, (1995a), age, sf. 200-201.

Osmanlı tarihinin sorunlu alanlarından olan yarı göçer unsurların yerleşik düzene geçirilmelerinin temel amaçlarından birisi, bunların sistem içine yerleşmelerinin sağlanması ve merkezi yönetim açısından tehlike oluşturmalarının önlenmesidir. Bu durumun konumuz açısından bağlantısı ise, bu unsurların yerleşik düzen içerisinde vergi mükellefi olmalarının sağlanmasıdır. Bu nedenle de, klasik dönem boyunca miri toprak rejimi korunmuştur. Miri toprak rejiminin korunduğu ve buna bağlı olarak tımar sisteminin işlediği dönem boyunca da, Osmanlı devletinin vergi sistemi istikrarlı bir şekilde devam etmiş, vergi mükellefleri (genel anlamda reaya) üzerindeki vergi yükü asgari düzeyde kalmıştır. Yani vergi mükellefi olan köylü kitlelerinin (reaya) refah düzeyi, özellikle Avrupa ülkelerindeki halkın refah düzeyinden yüksek olmuştur. Bu da, sistemdeki aksamaların en az düzeyde kalmasını sağlamıştır. Ancak, miri toprak rejiminin ve buna bağlı olarak tımar sisteminin çözülmeye başlaması ile birlikte, vergi sisteminde de sorunlar başlamış ve bu durum ülkenin ekonomik ve toplumsal yapısına da yansımıştır. Bu sürecin yansımaları İmparatorluğun sonuna kadar (ve belki değişik açılardan günümüze kadar) devam etmiştir.

Ek-1 Osmanlı İmparatorluğu'nda Tanzimat'a Kadar Uygulanan Vergiler					
Verginin Adı	Konusu	Mükellefi	Matrahı ve Oranı	Ödeme Zamanı	Tahsil Eden
ŞER'İ VERGİLER (TEKALİF-i ŞER'İYYE) ve RAIYYET RUSUMU					
Zekat	Sahip olunan mal (hayvanlar, altın ve gümüş, ticari mal, meyve, hububat)	Nisaba malik olan her Müslüman	Servet unsurlarının ağırlığı vb. den 1/40 oranında	Yılda bir defa	
Harac (Arazi Haracı)	Tımar sistemi uy- gulanan eyalet ve sancaklarda				
Harac-ı Muvazzafa	Ziraat yapılan miri arazi	Hane (aile) reisleri, dul ya da bekârlar	Her biri ayrı miktar- larda maktu olarak		
Resm-i Çift (Çift Akçesi)	Tasarruf edilen arazi	Toprak sahibi Müslüman çiftçiler. (imamlar ile bir kısım hizmet erbabı mu- aftır.)	Çift (iki öküzlük yer) başına maktu olarak	Her yıl 1 Martta	Tımar, mülk sahibi veya vakıf

Raiyet Rüsumu Olarak (Çift Resminin Bağlantıları)						
a) Kişisel Vergi Olarak						
1. Resm-i Bennak (Bennak Resmi)	Ülkede Oturma	Hiç yeri olmayan (ekünlü bennak) veya nim (yarım) çiftten az yeri olan (caba bennak) aile reisi. (İlimiye sınıfı mensupları muafıdır.)	Farklı miktarlarda	1 Martta	Timar sahibi	
2. Resm-i Mücerred (Resm-i Kara)	Ülkede Oturma	Evli olmayan (bekar) az topraklı veya topraksız köylü	Farklı miktarlarda	1 Martta	Timar sahibi	
3. Resm-i İспенç (Müslümanlardan alınan çift resminin karşılığı)		Zimmi (gayrimüslim) yetişkin çiftçi erkekler	Maktu olarak	1 Martta	Timar sahibi	
4. Resm-i Arus (Gerdek Resmi)	Kadınların evlenmesi	Kocası	Maktu olarak	Evlenirken	Timar sahibi veya görevli	
5. Resm-i Duhan (Tütün Resmi)	Arazide geçici yerleşme	Geçici yerleşen ve ziraatle uğraşmayan kişiler	Maktu olarak	Kış aylarında	Timar sahibi	

b) Toprağın Kirası Olarak	1. Resm-i Zemin (Dönüm Resm-i)	Tapuya verilmemiş arazi	Araziyi tasarruf edenler, işleyenler	Dönüm başına maktu olarak	Her yıl 1 Martta	Tımar sahibi
	2. Resm-i Asiyab (Değirmen Resmi)	Sipahinin arazisinde un ve zeytinyağı değirmenleri işletilmesi	Değirmen işleten	Değirmen başına maktu olarak	Her yıl 19 Temmuzda	Tımar sahibi
	3. Resm-i Tapu (Mukataa-ı Zemin, İcare-i Zemin, Bedel-i Öşür)	Miri arazinin tefvizi (tahsisi)	Tapu hakkı sahibi (Oğullarına intikalde ödemezler)	Arzın Ücret-i muacelesi (peşin ücret) olarak muayyen bir bedel	Miri arazinin ilk tahsisinde ve yakını olan maddan vefatı üzerine tapu hakkı sahiplerine tefvizinde peşin olarak	Tımar sahibi
c) Cezayı Nakdi Olarak						
1. Resm-i Çift Bozan	Arazinin terki	Çiftini ekmeyip terk eden çiftçi	Maktu olarak	Muharrem ayında	Tımar sahibi	
	2. Resm-i Cürüm ve Cinayet	Toprakla zirai suç işlenmesi (zarar verilmesi)	Suçlu çiftçi	Maktu olarak	Tımar sahibi	

Harac-ı Mukaseme	Miri araziden elde edilen hasılat (Zirai Ürün ve Meyveler)		Verimine göre gay-risafi hasılatın 1/10'dan yarıya kadar		
Öşür (Aşar-ı Şer'iyye)	Zirai Mahsuller	Müslim ve gayrimüslim reaya	Verimine göre;	Üretim (Hasat) zamanı	Timar sahibi, Vakıf veya Hazine
1. Resm-i Bağ	Bağlar	Üretici	Üründen % 10-50	Aynen veya bedenen	Timar sahibi, Vakıf veya Hazine
2. Resm-i Şıra	Üzüm şırası	Üretici	Üründen % 10-50	Aynen veya bedenen	Timar sahibi, Vakıf veya Hazine
3. Resm-i Bahçe	Meyve bahçeleri	Üretici	Üründen % 10-50	Aynen veya bedenen	Timar sahibi, Vakıf veya Hazine
4. Resm-i Bostan	Bostan mahsulleri	Üretici	Üründen % 10-50	Aynen veya bedenen	Timar sahibi, Vakıf veya Hazine
5. Resm-i Fevaki	Bağlardaki diğer meyveler	Üretici	Üründen % 10-50	Aynen veya bedenen	Timar sahibi, Vakıf veya Hazine
6. Resm-i Kovan	Arı kovanı mahsulü	Üretici	Üründen % 10	Aynen veya bedenen	Timar sahibi, Vakıf veya Hazine
7. Resm-i Harir	İpek böceği kozası	Üretici	Üründen % 10-50	Aynen veya bedenen	Timar sahibi, Vakıf veya Hazine
8. Resm-i Penbe	Pamuk	Üretici	Üründen % 10-50	Aynen veya bedenen	Timar sahibi, Vakıf veya Hazine

9. Resm-i Giyah	Biçilen çayır sayısı	Üretici	Değişik oranlarda	Aynen veya bedenen	Timar sahibi, Vakıf veya Hazine
10. Resm-i Ağ	Avlanan balıklar	Üretici	Değişik oranlarda	Aynen veya bedenen	Timar sahibi, Vakıf veya Hazine
11. Resm-i Odun vb.		Hane Reisi	Her haneden bir araba odun	Aynen veya bedenen	Timar sahibi, Vakıf veya Hazine
Hayvanlardan Alınan Vergiler (Zekat-ı Sevaim olarak)		Hayvanlar			
1. Adet-i Ağnam	Ağnam (koyun ve keçi)	Ağnam sahipleri	Adedi üzerinden maktu olarak	Yılda bir defa (Nisan'da) Aynen veya bedenen	Timar sahibi veya Hazine
2. Ondalık Ağnam Resmi	Ağnam (koyun ve keçi)	Ağnam sahipleri	Adedi üzerinden maktu olarak	Yılda bir defa aynen ve bedenen	Hazine
Raiyyet Rüşumu Olarak					
1. Yave Vergisi (Kaçgun Resmi)	Kaçan hayvanların bulunması	Hayvan sahibi	Mesafeye göre maktu olarak		Bulunduğu toprak sahibi

2. Otlak, Kışlak veya Yaylak Resmi	Hariçten gelip koyun ve diğer hayvanların otlatılması	Ağnam remi ödeyenler dışındaki sürü sahipleri	Koyun ve keçi başına maktu olarak	Zemberi	Tımar sahibi veya hazine
3. Ağıl Resmi (Yatak Resmi)	Kışlatmak ve kuzulattmak için sürüye sipahinin arazisinde ağıl yapılması	Ağnam remi ödeyenler dışındaki sürü sahipleri	Koyun ve keçi başına maktu olarak	Ağla girdiği zaman	Tımar sahibi
4. Deve Resmi (Camus, manda, öküz, inek, at, merkep resmi)	Ehli hayvanlar	Sahipleri	Adedi üzerinden maktu olarak		Hazine
5. Resm-i Canavar (Resm-i Hinzır)	Domuzlar	Gayrimüslim sahipleri	Domuz başına maktu olarak	Harman sonunda	Tımar sahibi veya hazine
6. Zebhiye Resmi (Serçin Resmi)	Kesilen hayvanlar	Hayvanı kestirilen	Adedi üzerinden maktu olarak	Kesim sırasında	Hazine
7. Selamet Açası (Geçit Resmi, Toprak Bastı Parası)	Sürülerin geçitlerden geçişi veya İstanbul'a sevki	Sürü sahibi	Adedi üzerinden maktu olarak	Geçiş sırasında	Hazine
8. Ağnam Bacı	Pazardan koyun alım satımı	Satıcılar	Koyun başına müterakki olarak	Alım satım esnasında	Hazine

Cizye Haracı (Ruus)	Gayrimüslim erkekler (Himaye ve askerlik hizmetinden muafiyetleri karşılığı)	Buluğa ermiş gayrimüslim erkekler	Üç sınıf üzerinden maktu olarak	Yılda bir defa	Hazine (adına cizyedar vs. memurlar)
Cizye (Maktu Vergi)	Anlaşma ile ülkenin bağlanması	Osmanlıya bağlanan ülkeler halkı	Anlaşma ile tespit olunan maktu miktar	Yıllık olarak	Hazine
İhtisab Resmi (Damga, mizan, evzan ve ekval, yevmiye-i dekin, bac-ı pazar gibi çeşitli bacılar)	Şehir, kasaba, pazar ve panayırılarda ticari işlemler, mal alım satımı	Esnaf ve sanatkar	Maktu olarak	Nakit veya ayın olarak	Hazine (adına ihtisab ağası, emini veya nazırı)
Gümrük Vergisi (Zekat-ı Aşır)	Dahili ve harici eşya giriş çıkışı (Müstesna eyaletler dahil işlemleri hariç)	İthalat ve ihracatçı	Değer üzerinden nisbi veya yük başına maktu	Geçiş sırasında	Hazine (adına eminler)
Maden Resmi (Zekat-ı Rikaz)	Madenlerin çıkarılması	Bulup çıkaranlar	1/5'i		Hazine

ÖRFİ VERGİLER (Hükümdarın iradesi ile tarho- lunan vergiler)		Müstesna eyaletler ile İstanbul halkı muaf			
Rüsüm-ı Örfiye	Yapılan hizmetler	Yararlanan kişiler			Kadı ve diğer kamu görevlileri, Serbest tımarla tımar sa- hibi
a) İane-i Hükkamiye, Bedel-i mübaşiri- ye, kalemiye, ka- tibiyeye, kethüda- iye, harc-ı defter, harc-ı mahkeme, yazıcı akçesi, kaydiye harcı, ilam harcı, ahır vekalet harcı, tahsildariye vb.	Yargı görevinin ifası sırasında verilen hüccetler, sicile yazılan kayıtlar, mal ve mukataalarla ilgili işlemlerden alınan harçlar, memur, katib, tah- sildar, mubaşir ve hademe gibi gö- revlilerin maaş ve giderlerine karşılık ianet ve ücret veril- mesi	Yararlananlar	Maktu miktar veya nisbi oranlarda	İşlem sırasın- da	Kadı ve diğer görevliler

b) Harc-ı reddiye, taahhüd	Müteahhid ve mült-tezimler ile kefil olan sarrafların hazineye ve mal sandıklarına verdikleri taahhüd ve kefalet senetleri taahhüdün ifasından sonra reddinde harç alınması	Müteahhid ve mült-zim veya sarraf	Maktu veya nisbi olarak	İşlem sırasında	Hazine
Tekalif-i Divaniye (Avarız-ı Divaniye = Avarız Vergileri)	Devletin savaş vb. ani masraflarının ortaya çıkması	Hane reisleri (Mümtaz eyaletler hariç)	Genel dağıtımdan hane ve kişilere düşen pay	Yıllık veya savaş gibi olağanüstü zamanlarda	Hazine (Tevzi defterleri ile)
a) İmdadiye-i Seferiye	Sefer masraflarını Hazine karşılamadığında	Hane reisleri (Mümtaz eyaletler hariç)	Genel dağıtımdan hane ve kişilere düşen pay	Yıllık veya savaş gibi olağanüstü zamanlarda	Hazine veya orduya memur vezir
b) İmdadiye-i Hazariye	Sefer olmayan zamanlarda ihtiyaç doğması halinde (Personel ücretleri vs. için)	Hane reisleri (Mümtaz eyaletler hariç)	Genel dağıtımdan hane ve kişilere düşen pay	İki taksitte	Hazine veya ilgili yöneticiler

c) İane-i Cihadiye	Savaşta yardım için geçici olarak	Hane reisleri (Mümtaz eyaletler hariç)	Genel dağıtımdan hane ve kişilere düşen pay	Hazine
d) Avarız akçesi, Mukabele akçesi, Menzil-i mali, Konak masrafı, Han, Hane ve Çayır Kirası, Bedeli Nüzül, Peksimet Bahası, Zahire Bahası, Ulufe Baha, Kumanya Baha, Tayinat Bedeli, Taamiye vd.	Asker ile subay ve memurların bir mahalde ikamet ve istirahatleri esnasındaki ihtiyaçlarının karşılanması için ihdas olunan geçici mükellefiyet	Hane reisleri (Mümtaz eyaletler hariç)	Genel dağıtımdan hane ve kişilere düşen pay	Kısmen mahallinde harcanır, kısmen hazineye gönderilir.
e) Kürekçi Bedeli, Tersane Bedeli, Bedeli Asakiri Bahriye, Kürekçi Avarızı vd.	Gemilerde kürek çeken, yelken açıp toplayanların ücretleri	Hane reisleri (Mümtaz eyaletler hariç)	Genel dağıtımdan hane ve kişilere düşen pay	Kısmen mahallinde harcanır, kısmen hazineye gönderilir.

f) Harc-ı ferman, harc-ı evamir, kudumiye, cevaiz, hediye baha, kaftan baha, tebşiriye-i mutade vd.	Vezir, muşir, vali, hakim, mutasarrıf vs. memurların memuriyetlerine, seferlerine vs. Husurlara dair verilen ferman ve emirlerden alınan harçlar ve büyük memurların bir ma- halle tayinlerinde veya kudumlerinde sarf ve ödedikleri bahşişler	Hane reisleri (Mümtaz eyaletler hariç)	Genel dağıtımdan hane ve kişilere düşen pay	İki taksitte	İlgili yöneticiler
g) Daire masrafı, beygir masrafı, murur ve ubur masrafı, devir masrafı	Memurların var- dıkları, geçtikleri ve ikamet ettikleri yerlerde meydana gelen bulan daire masraflarıyla kendi- leri ve maiyetlerini nakil için yapılan masrafların karşılı- ğının halktan tahsili	Hane reisleri (Mümtaz eyaletler hariç)	Genel dağıtımdan hane ve kişilere düşen pay	İki taksitte	İlgili yöneticiler

Not: Bu tablo, Erdoğan Öner'in "Osmanlı İmparatorluğu ve Cumhuriyet Döneminde Mali İdare" adlı çalışmasında kullanıldığı tablo'dan birkaç basit düzeltme yapılarak ve genel bir fikir vermesi amacıyla buraya aktarılmıştır.

KAYNAKÇA

- **Akdağ, Mustafa** (1979), *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi -I. Cilt-* 1243-1453, Tekin Yayınevi.
- **Akdağ, Mustafa** (1995a), *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi -II. Cilt-* 1453-1559, Tekin Yayınevi.
- **Akdağ, Mustafa** (1995b), *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası -Celali İsyanları*, Cem Yayınevi.
- **Akgündüz, Ahmed** (1990a), *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri- 1. Kitap Osmanlı Hukukuna Giriş ve Fatih Devri Kanunnameleri*, Fey Vakfı Yayınları.
- **Akgündüz, Ahmed** (1990b), *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri- 2. Kitap Bayezid Devri Kanunnameleri*, Fey Vakfı Yayınları.
- **Akgündüz, Ahmed** (1990c), *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri- 4. Kitap Kanuni Devri Kanunnameleri- 1.Kısım Merkezi ve Umumi Kanunnameler*, Fey Vakfı Yayınları.
- **Atsız** (1992), *Aşık Paşaoğlu Tarihi*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- **Barkan, Ömer Lütfi** (1972), *İslam Ansiklopedisi, -Tımar Maddesi-*, Cüz: 123-124.
- **Barkan, Ömer Lütfi** (1980a), *Türkiye'de Toprak Meselesinin Tarihi Esasları*, Türkiye'de Toprak Meseleleri, Toplu Eserler -1- Cilt; 1, Gözlem Yayınları.
- **Barkan, Ömer Lütfi** (1980b), *Osmanlı İmparatorluğu'nda Kuruluş Devrinin Toprak Meseleleri (1)*, Türkiye'de Toprak Meseleleri, Toplu Eserler -1- Cilt; 1, Gözlem Yayınları.
- **Barkan, Ömer Lütfi** (1980c), *Osmanlı İmparatorluğu'nda Çiftçi Sınıflarının Hukuki Statüsü*, Türkiye'de Toprak Meseleleri, Toplu Eserler -1- Cilt; 2, Gözlem Yayınları.
- **Barkan, Ömer Lütfi** (1980d), *Çiftlik*, Türkiye'de Toprak Meseleleri, Toplu Eserler -1- Cilt; 2, Gözlem Yayınları.
- **Barkan, Ömer Lütfi** (1980e), *Öşür*, Türkiye'de Toprak Meseleleri, Toplu Eserler -1- Cilt; 2, Gözlem Yayınları.
- **Barkan, Ömer Lütfi** (1980f), *Tımar*, Türkiye'de Toprak Meseleleri, Toplu Eserler -1- Cilt; 2, Gözlem Yayınları.
- **Becermen, Cengiz** (2000), *Osmanlı- Türk Modernleşme Serüveni ve Bugünkü Durumun Değerlendirilmesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- **Braudel, Fernand** (1994), *II. Felipe Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, Cilt-2. Çeviren: Mehmet Ali Kılıçbay, İmge Kitabevi Yayınları.
- **Cem, İsmail** (1974), *Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi*, Cem Yayınevi.
- **Cezar, Yavuz** (1986), *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi*, Alan Yayıncılık,

- **Cin, Halil** (1985), *Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması*, Boğaziçi Yayınları.
- **Çadırcı, Musa** (1997), *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- **Divitçioğlu, Sencer** (1981), *Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumu*, Sermet Matbaası.
- **Ercan, Yavuz** (Ağustos/1991), "Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslimlerin Ödedikleri Vergiler ve Bu Vergilerin Doğurduğu Sosyal Sonuçlar" *Bellekten*, Cilt: LV. sayı: 213, Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- **Erdost, Muzaffer İlhan** (1989), *Osmanlı İmparatorluğu'nda Mülkiyet İlişkileri*, Onur Yayınları.
- **Güçer, Lütfi** (1964), *XVI- XVII'nci Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler*, Sermet Matbaası.
- **İnalcık, Halil** (1995), "Osmanlılarda Raiyyet Rüşumu" *Bellekten*, Cilt: XXIII, sf. 575-610, Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- **İnalcık, Halil** (1999), "Türkiye ve Avrupa: Dün Bugün" *Doğu-Batı Dergisi*, sayı: 2.
- **İnalcık, Halil** (2003), *Osmanlı İmparatorluğu- Klasik Çağ (1300-1600)*, Yapı Kredi Yayınları.
- **İnalcık, Halil** (2009), *Devlet-i Aliye; Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar -I- Klasik Dönem -1302-1606- Siyasal, Kurumsal ve Ekonomik Gelişim*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- **İşpirli, Mehmet** (1999), *Klasik Dönem Osmanlı Devlet Teşkilatı- Osmanlı Devleti Tarihi-I. Cilt*, Feza Gazetecilik.
- **Karamürsel, Ziya** (1989), *Osmanlı Mali Tarihi Hakkında Tetkikler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- **Kazıcı, Ziya** (2003), *Osmanlı'da Vergi Sistemi*, Bilge Yayıncılık.
- **Keyder, Çağlar** (1993), *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, İletişim Yayınları.
- **Kılıçbay, Mehmet Ali** (1985), *Feodalite ve Klasik Dönem Osmanlı Üretim Tarzı*, Teori Yayınları.
- **Kıvılcımlı, Hikmet** (1989), *Osmanlı Tarihinin Maddesi-II*, Bibliotek Yayınları.
- **Köprülü, Fuat** (2003), *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, Kaynak Yayınları.
- **Kütükoğlu, Mübahat** (1999), *Osmanlı İktisadi Yapısı- Osmanlı Devleti Tarihi- II. Cilt*, Feza Gazetecilik.
- **Mantran, Robert** (1995), *XVI-XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu*, Çeviren: Mehmet Ali Kılıçbay, İmge Kitabevi Yayınları.
- **Mardin, Şerif** (1995), *Türk Modernleşmesi*, İletişim Yayınları.

- **Morawitz, Charles** (1978), *Türkiye Maliyesi*, Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Yayını. Yayın No: 1978-188.
- **Nedkoff, Boris Christoff** (1944), "Osmanlı İmparatorluğu'nda Cizye", *Belleten*, Cilt VIII, sayı 32, sf. 599-652, Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- **Öner, Erdoğan** (2005), *Osmanlı İmparatorluğu ve Cumhuriyet Döneminde Mali İdare*, Maliye Bakanlığı APK Yayın No: 2005/369.
- **Özyüksel, Murat** (1989), *Feodalite ve Osmanlı Toplumu*, UÜİİBF Yayınları.
- **Pamuk, Şevket.** (1988), *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi- 1500-1914*, Gerçek Yayınevi.
- **Sayın, Abdurrahman Vefik** (1999), *Tekalif Kavaidi -Osmanlı Vergi Sistemi-*, Maliye Bakanlığı APK Yayın No: 1999/352.
- **Sayın, Abdurrahman Vefik** (2000), *Tarih-i Mali -Kuruluşundan Kanuni Döneminin Sonuna Kadar- Osmanlı Maliye Tarihi (1299-1566)*, Maliye Bakanlığı APK Yayın No: 2000/356.
- **Sencer, Muzaffer** (1999), *Osmanlı Toplum Yapısı*, Sarmal Yayınevi.
- **Tabakoğlu, Ahmet** (1985), *Gerileme Dönemine Girilirken Osmanlı Maliyesi*, Dergah Yayınları.
- **Timur, Taner** (1989), *Osmanlı Çalışmaları: İlkel Feodalizmden Yarı Sömürge Ekonomisine*, V Yayınları.
- **Timur, Taner** (1994), *Osmanlı Toplumsal Düzeni*, İmge Kitabevi.
- **Tuğ, Salih** (1961), *İslam Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı*, Maliye Enstitüsü Konferansları -Yedinci Sene- içinde, Sermet Matbaası.
- **Uzun, Ahmet** (2006), *İstanbul'un İaşesinde Devletin Rolü: Ondalık Ağnam Uygulaması- 1783-1857*, Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- **Uzunçarşılı, İsmail Hakkı.** *Osmanlı Tarihi-I. Cilt*, Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- **Uzunçarşılı, İsmail Hakkı.** *Osmanlı Tarihi-IV. Cilt*, Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- **Uzunçarşılı, İsmail Hakkı** (Ocak/1978), "Osmanlı Devleti Maliyesinin Kuruluşu ve Osmanlı Devleti İç Hazinesi", *Belleten*, Cilt: XLII, sayı: 165, sf. 67-93, Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- **Uzunçarşılı, İsmail Hakkı** (1988a), *Osmanlı Devletin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- **Uzunçarşılı, İsmail Hakkı** (1988b), *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- **Valey, A. Du** (1978), *Türkiye Maliye Tarihi*, Maliye Tetkik Kurulu Yayınları.
- **Yerasimos, Stefanos** (1986), *Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye-I. Cilt*, Belge Yayınları.

VERGİ MüFETTİşLERİ
DERNEđİ

Cihan Sok. No: 13/7 Sıhhiye / ANKARA
Tel: (0312) 231 80 19 • Fax: (0312) 231 80 65
www.vmd.org.tr